

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. — Második kötet. — Harmadik kötet. — Negyedik kötet. — Ötödik kötet. — Hatodik kötet. — Hetedik kötet.

Nyolczadik kötet.

I. Szám. A helynevek és a történelem. *Pesty Frigyes* r. tagtól. 40 kr. — II. Szám. Erzsébet Anglia királynője és Ausztria, 1563—68. Adat a XVI. század vallási történelméhez. Kiadatlan kútfők nyomán *Wertheimer Ede*től. 30 kr. — III. Szám. A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában. *Hajnik Imre* lev. tagtól. 10 kr. — IV. Szám. Az első hazai hírlap 1705—1710. *Thaly Kálmán* lev. tagtól. 30 kr. — V. Szám. Dobó István Egerben. Székfoglaló értekezés. *Gyárfás István* lev. tagtól. 50 kr. — VI. Szám. Szalay Ágoston emlékezete. *Deák Farkas* l. tagtól. 10 kr. — VII. Szám. Északnyugoti utam. *Rómer Flóris* rend. tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés. *Haan Lajos* r. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. Tata fénykora (1412—1542.) *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — X. Szám. A körmözei régi kamara és grófja. *Kriszka Páltól*. 40 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Szám. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. (Adalék Ausztria keleti politikájához.) Kiadatlan források alapján írta *Wertheimer Ede*. 50 kr. — II. Szám. A Limes Dacicus első része. *Torma Károly* r. tagtól. 90 kr. — III. Szám. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában feli kutatásokról. *Szilágyi S.* r. tagtól. 10 kr. — IV. Szám. A kalendáriumokról. *Jakab Elek* l. tagtól. 40 kr. — V. Szám. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. (Jelentés az ottani ásatásokról.) *Torma Károly* l. tagtól. Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával. 1 frt. — VI. Szám. A zámí és ohati apátságok. *Balássy Ferencz* l. tagtól. 30 kr. — VII. Szám. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi S.* r. tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Miskovszky Victor* l. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól*. 60 kr. — X. Szám. Az európai vasúti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 50 kr. — XI. Szám. A paraszt vármegye. *Gyárfás István* l. tagtól. 30 kr. — XII. Szám. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth B.* l. t. 20 kr.

Tizedik kötet.

I. Szám. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. A stockholmi kir. svéd államlevéltárakban s az upsalai egyetemi könyvtárban őrzött adatok alapján írta *Szilágyi Sándor* r. t. 30 kr. — II. Szám. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihály* levelező tagtól. 30 kr. — III. Szám. Forgách Ádám és Báthory Sóna ékszerének történetéből. *Majláth Béla* l. tagtól. 20 kr. — IV. Szám. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — V. Szám. A jászák nyelv és nemzetisége. *Gyárfás István*

UGOCSA VÁRMEGYE

KELETKEZÉSE.

*

SZÉKFOGLALÓ.

KOMÁROMY ANDRÁS

LEV. TAGTÓL.

(Olvasatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1896. márczius 9-iki ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1896.

UGOCSA VÁRMEGYE KELETKEZÉSE.

I.

A vármegyék első alakulásának és szervezetének kérdése fölül *Kollár Adámtól* fogva *Balássy Ferenczig*, három emberöltő alatt már olyan tekintélyes irodalom keletkezett, hogy aki szorosabb értelemben véve nem szaktudós és csak általában a történeti kérdések, vagy különösen ez intézmény multja és fejlődése iránt való érdeklődésből vizsgálja a dolgot: — okvetetlenül eltéved a különböző *theoriák* védelmére-támadására összehordott adatok sokaságában és utoljára sem alkothat magának hű és valóságos képet az Árpádkori vármegyéről.

Mert mikor már hinni kezdi *Botka Tivadarral*, hogy szent királyunk »*ösmegyékre*» s ezek határain belül »*vár-ispánságokra*» osztotta föl az országot, sőt *Pesty Frigyes* szemével élni s egymás mellett működni látja azokat a külön *polgári és katonai* megyéket, a melyeket a tudós szerző, Botka rendszere alapján, a maga munkáiban szorgalmatos gondnal fölépített¹⁾: *Hajnik Imrének* alapos tanítása és az a dolgok lényegébe ható józan kritika, mellyel *Pauler* a Botka-Pesty-féle elmélet gyarlóságait kimutatja — megingatják benne ezt az amugy is gyöngye hitet és hajlandó igazat adni *Pauler* Gyulának, aki csak egységes vármegyét ösmere s a külön polgári és katonai szervezetet hamis teoriának vallja.²⁾

¹⁾ Pesty Frigyes: *Az általat régi vármegyék*. Budapest, 1880. I—II. k. és *A magyarországi vár-ispánságok története*. Budapest, 1882.

²⁾ Pauler Gyula: *Megye? — Vár-ispánság? —* (Századok 1882. évf. 202. l.) *Találunk-e egyidőben külön polgári és katonai ispánt?*

De legújabbán Balássy Ferencz az ellenkezőt hirdeti, bizonyítgatván, hogy »a megye és várispánság két egymástól megkülönböztetett terület és intézmény volt.«¹⁾

Hol van hát az igazság? A tudósok tévednek-e, hamis tanokat állapítva meg az oklevelekből, avagy talán még több, világosabban beszélő példa s az eddig ösmerteknél fontosabb bizonyítékok szükségesek ahhoz, hogy a kérdésben ki lehessen mondani az utolsó szót?

Erről bizony még a szakember is gondolkodhatik, jól lehet már csak azért sincs kitéve hasonló ingadozásnak, mert nem az írók szemüvegén keresztül, hanem eredeti forrásaiban tanulmányozhatja a kérdést. De mikor tapasztalja, hogy a dualismus hívei — még a nagytudományú s erősítéletű Botkát sem véve ki — igen sokszor ellenmondásokba keverednek, s néha csak erőszakos okoskodással, gyakran a nevek és kifejezések, sőt egész oklevelek értelmének önkényes magyarázgatásával segíthetnek magukon: szükségképen befogja látni, hogy ezen az úton, ilyen eszközökkel a kérdés helyes megoldása teljes lehetetlenség.

Aligha esalódunk tehát, mikor azt hisszük, hogy a történetírók és tudósok manapság jobbára mind Paulerrel tartanak, aki a »Magyar Nemzet Történetében«, a vármegyék keletkezésének, fejlődésének és átalakulásának olyan egyszerű, természetes képét nyújtja, hogy az olvasó azzal a meggyőződéssel teszi le a könyvet, hogy a dolog másképen nem is történhetett. És ami fölöttébb jellemző, nem az író magyarázza, hogy ugymondjuk *suggestálja* belénk ezt a meggyőződést, hanem önkénytelenül, mintegy igazságérzet gyanánt támad az fel bennünk. Ebből is látszik, hogy a Pauler theoriája — mert hát utóvégre ez is csak theoria — legközelebb áll a valósághoz.²⁾

De azért még a Botka-féle iskolának is akadnak köve-

(U. o. 635. l.) *Hajnik Imre*: »Magyar alkotmány és jogtörténet.« Pest, 1872. I. k.

¹⁾ Balássy Ferencz: »A megye és a várispánság vagyis a két intézmény közötti különbség.« Budapest, 1893. 38. l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVI. k. 2. szám.)

²⁾ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893. I—II. k.

tői s köztük érdemes tudósok, mint p. o. az imént említett Balássy Ferencz, aki a »Magyar Nemzet Történeté«-nek megjelenése idejében épen erről a helyről fejtegette a megye és »várispánság« között való különbséget.¹⁾

Távol áll tőlünk, hogy jó szándékát kétségbe vonnók, és örömet elhisszük neki, hogy — a mint mondja — nem vitatkozás kedvéért, »hanem inkább a történelmi valóság földerítése céljából« ragadott tollat. Csak az a hiba, hogy ő is a középkori terminológia ingoványos, süppedékes talajára építi minden következtetését.

Értekezésében megróvja azokat az írókat, akik nem fektettek kellő súlyt a *provincia, parochia, castrum, comes castri, comitatus* és a többi elnevezésekre. Majd felsorolja mindazokat az u. n. »*műszavakat*«, a melyek megyét, és külön azokat, a melyek — szerinte hivatalos használatban — *várispánságokat* jelentenek. Megtanulhatjuk tőle, — ha még eddig nem tudtuk volna — hogy mi volt a *comes castri*, az udvarbíró, a várjobbágy, a *bilochus*, a szolgabíró, a tized stb.; megösmertet bennünket a vitás kérdés irodalmával, ezáfolgatja az ellenkező véleményeket, szóval sok mindent föltalálhatunk munkájában, de a megyék dualismusának kétségtelen bizonyítékait hiába keressük.²⁾

Ehelyett azonban új dolgokra is oktat bennünket, nevezetesen, hogy a Kálmán király törvényében előforduló »*mega*« elnevezés alatt polgári megyét kell értenünk, de nem a rendes fajtából, hanem »*nagyobb kiterjedésű tartományt*«, a *mega civitatis* pedig várispánságot jelent. Továbbá, hogy a *parochia*, mely az ő elmélete szerint a *provincia*val, polgári megyével azonos értelmű és határozottan különbözik a várispánságtól, — Szent László király III. decretumának 16. cikke értelmében, »*valamely helynek hovatartozását, vagy valamely hivatalnak illetékességét jelezte.*«

»Ezen értelemben látszik — ugymond — az egri káptalan is Hozdu nevű helynek hovatartozását jelenteni 1248

¹⁾ Olvasatott a II. Osztály 1893. június 8-iki ülésén.

²⁾ Az elmondottak nagyrészt föltalálhatjuk Balássynak egy régebbi tanulmányában is, melyben szintén a *várispánság* és a megye között való különbséget fejtegeti. *Századok* 1873. évf. 81. s. kk. II.

körül kelt bizonyítványában . . . ekképen . . . quendam terram Hozdu . . . in *parochia Castrí* (de) *Unguy existentem.*¹⁾

Most már világosan látjuk az író czélját. Azért folya-modott Szent László király törvényéhez, azért magyarázza ezt ilyen sajtóságos módon, hogy a halálos veszedelemben forgó theoriát megmenthesse. Mert ezekben a szavakban: »*parochia castrí Unguy*» — az ő theoriája szerint — szörnyű ellentmondás rejlik, a mit Balássy még azzal tetéz, hogy elakarja hitetni — talán nem is annyira velünk, mint inkább önmagával — hogy a *parochia* 1248 körül már nem csak megyét, hanem *várispánságot* is jelentett.²⁾

Látni való tehát, hogy a Botka-féle elméletnek olyan ingatag az alapja, hogy ostromolni sem szükséges, össze fog az dőlni önmagától. Minthogy pedig a Balássy által fölhozott példák tökéletesen hasonlóak azokhoz, a melyekről Pauler annak idején már kimutatta, hogy a megyék dualismusának bizonyítására épenséggel nem alkalmasak: mi is fölbentve érezzük magunkat attól, hogy rendre czáfolgatnók, ami különben nem kerülne valami nagy fáradságunkba.³⁾

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Balássy — ámbátor előttünk fekvő munkája tulajdonképen nem más, mint Botka és Pesty Frigyes tanainak *katekizmus*a, a legfontosabb kér-

¹⁾ 10. m. 15. l. Megjegyzendő, hogy ezt az oklevelet nem az *egri*, hanem a *budai* káptalan állította ki, de Balássy a *Hazai okmánytár* VI. k. 49. lapján közölt hibás szöveget használta. V. ö. *Nagy Gyula*. A gr. Sztáray cs. levéltára I. k. 8. l.

²⁾ Balássy szerint ez annyiban érdemel figyelmet, mivel a várispánság vagy annak területe mássutt sehol sem neveztetik *parochiának*. — Hát II. András királynak 1235-ben kelt levelében előforduló »in *parochia Castrí de Komarcu*» kifejezés nem tökéletesen hasonló ehhez? (Wenzel: Árpádkori új okmánytár VI. k. 567. l.). Hiszen éppen erről mondja Pauler, hogyha a Botka-Pesty-féle elmélet állana, magábanvéve is »*contradictio in adjecto*» volna. (Századok 1882. 215. l.). Avagy talán a »*parochia*» már 1235-ben várispánságot is jelentett? Mit ér hát akkor a terminológia!

³⁾ Balássy a kétféle megye bizonyítására még azt a legelősőr Botka által idézett »terra Yner in *parochia* Albensi, ad *Comitatum de Bana pertinens*» mondatot is fölhozza, mely úgy látszik valóságos *tengeri kigyója* ennek a kérdésnek s 25 osztendő óta hol egyik, hol másik írónk munkájában üti föl a fejét és kísérti a jámbor olvasót mint a hazajáró lélek.

désre nézve egészen önálló, vagyis inkább a mesterekével ellenkező fölfogást hirdet.

Tudvalévő dolog, hogy Pesty elmélete szerint a vármegyei intézmény dualismusának az a legnagyobb erőssége, hogy az oklevelek ugyanazon időben, ugyanazon a helyen — állítólag — *külön polgári* és *külön katonai ispánt* említenek. Balássy ellenben a kétféle megyét tisztán a terminológiára alapítja, — mert amit a várispán nevérol és hivataláról beszél, az igen zavaros dolog, — figyelemre is alig méltó¹⁾ — és arra a meglepő következtetésre jut, hogy a »*polgári megyéknek, mint ilyeneknek nem voltak ispánjaik, kik a várispánoktól meg lettek volna különböztetve*» (i. h.).

Mi ebben a tekintetben föltétlenül igazat adunk neki, csak azt nem bírjuk megérteni, hogy és mikép támogathatja ez a vallomása a megyék dualismusának elméletét? És ha már sem főispánja, sem külön tisztviselő kara nincs, miből állott hát tulajdonképen az a *polgári megye*? Mert a Kálmán törvényében előforduló megyei bírák (*magales iudices*), a kikre Balássy hivatkozik, a király, vagy hogy az ő nyelvén szóljak, a *várispánság* tisztjei voltak; a nemesség választott bírái pedig a *iudices nobiliumok* akkor lépnek föl, mikor már a régi vármegyéknek *autonom* területekké való átalakulása megkezdődött s mikor már Botka is csak egységes vármegyét ösmer.²⁾

Hol található hát föl a dualismust? — kérjük ismét, ha a nemesek sem személyük, sem birtokukra nézve nem tartoztak a »*várispán*» hatósága alá, hanem egyesüedül a

¹⁾ A *comes castrí* és *comes parochianus* szerinte »ugyanazon egy tisztség volt«, csak hogy kezdetben az első, később a második néven neveztetett, és mikor már *megyés ispánnak* (*comes parochianus*) hívják, akkor a *várispán* elnevezés a *curialis comesre* szállott. Mi azonban esodálatosnak tartjuk ezt a *metamorphosist* a dualismus elmélete mellett. Jellemző, hogy az Arany Bulla *comes parochianusa* szerinte = *várispán* (a *parochia* azonban még később is polgári megyét jelent), pedig ezt a nevet — ha állana az, amit előbb mond — már akkor az ő *segédjének*, a *curialis comesnek* kellene viselni.

²⁾ Már hogy voltak volna a Kálmán király törvényében említett »*iudices-magales*«-ek a »*polgári*« megye tisztviselői, mikor csak IV. Béla engedte meg a nemeseknek, hogy kisebb ügyeik eligazítására bírákat válasszanak. Avagy talán Balássy szerint a polgári megyét nem a nemesek alkották volna?

királytól vagy helyettesétől függöttek. Igaz, hogy apró ügyes-bajos dolgokban nem futottak mindig a királyhoz, hanem annak engedelmével maguk közül választottak törvénytevő bírákat és igazlátókat: de még ebből egyáltalában nem következik, hogy a nemesek — a szóban forgó időben — külön u. n. »polgári kerületeket«, külön megyei hatóságot alkottak volna.

Még azt is megengedjük, hogy a *Váradí Registrumban*, melynek pontos terminológiájára Balássy olyan sokat épít, és a Registrummal egykorú oklevelekben az a terület, a hol nemesek laktak vagy nemesi jószág fekiadt — bár nem állandóan és következetesen, de legtöbbször — *provinciának* nevezetik: ez azonban — meggyőződésünk szerint — semmi esetre sem fogadható el zsinórmértékül »a megyék és várispánságok közötti különbség jelzésére« (i. h.).

Hisszük és valljuk tehát, hogy mikor Balássy maga is belátja, hogy a külön polgári és külön katonai ispánokról szóló tan nem más, mint *tudományos fictio*, egyszersmind a dualismus elméletére is kimondja a halálos ítéletet. Mert olyan rést ütött ezzel a különben is rozoga alkotmányon, hogy sohasem lehet többé kiépíteni és előbb-utóbb megemészti az idő vasfoga.

Magyarország ezer éves fennállásának ünnepére egész sereg monographia készül. Tagadhatatlan, hogy az egyes vármegyék alakulása és szervezete körül való tüzetes vizsgálódások szolgálhatnak közvetlenül arra a célra, hogy az általánosságban föllállított tételek igazságáról meggyőződhesünk. Most aztán — reméljük — határozottan ki fog tűnni, hogy melyik teoriának van létjogosultsága, mert hasonló természetű jelenségek — mondjuk 10—20 vármegyében — biztos következtetések alapjául szolgálhatnak. Nem igen hisszük, hogy új, vagy a kérdésre nézve eddigelé ösmeretlen igazságokat fedezhetnénk föl, de legalább alaposan meg fogjuk ösmerni — hogy *Botka Tivadarral* szóljak — annak a »tisztes régi intézménynek epochalis alakulásait«, melyet »*törvényhozaink gondos belátása*« már ennek előtte huszonhat esztendővel eltemetett.¹⁾

¹⁾ Botka Tivadar: A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről. *Századok* 1870. évf. 499. l.

Ez a szempont, ez a tudományos cél irányadó tehát előttünk, mikor Ugocsavármegye keletkezésének kérdésével foglalkozunk.

* * *

A »*Várispánságok Történetének*« a megyei intézmény dualismusáról szóló fejezetében olvassuk, hogy az ország éjszaki részében a »vármegyei közigazgatás« behozatalára szükséges előfeltételek sokáig hiányoztak s ennél fogva:

»A várispánságok megalapítása volt itt az első lépés az álladalmi hatalom érvényesítésére és csak azután követte az egyengetett úton a megyei szervezet, sokszor egy századdal is később. Árva, Liptó, Turóc, *Ugocsa*, Szepes, Sáros stb. vidékén *mindig a várispánság előzte meg a vármegyék alakulását*« (i. h.).

»Ez a tény — ugymond Pesty — *a megyei intézmény dualismusának első bizonyítéka.*«¹⁾

Okoskodása nem egészen helyes, mert hiszen az álladalmi hatalom érvényesítését egységes vármegyék alkotásával is ellehetett volna érni és az előfeltételek hiánya ép oly mértékben akadályozhatta a *várispánság* mint a megyei szervezet behozatalát.

Mert ha a dualismus elvét nem állítjuk föl merev szabály gyanánt, hanem tisztán a józan ész parancsára hallgatunk, szükségképen be kell látnunk, hogy mikor a fejlődő cultura hazánk éjszaki részeibe is elhatott, azok a bizonyos előfeltételek mind a *várispánság*, mind a megye megalapításához egyaránt megvoltak az illető területen, és bajos dolog volna megmagyarázni, hogy mi szolgált a várispánsági intézmény előnyére és mi akadályozta a megyei szervezet kifejlődését?²⁾

¹⁾ Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Budapest, 1882. 118. l.

²⁾ Mennyivel helyesebben fogja föl a dolgot Botka, aki azt írja, hogy a hol »a municipális vagy hadi életnek kellékei és tényezői nem voltak feltalálhatók, ott sem megye, sem várispánság nem létezett.« *Századok* 1871. évf. 307. l.

De hát utoljára is erre a következtetésre Pesty Frigyes érett megfontolás után jutott s mikor könyvének második részében a várispánságokat különösen leírja, több helyen határozottan mondja, hogy ez volt a *fokozatos fejlődés sorrendje*, t. i. várispánságból vármegye. Hanem azért az ellenkezőre is tud példát s a kivételek közé sorozza nevezetesen *Borscát*, mondván, hogy az nem ment keresztül ezen a fokozaton s az *ösalakulás* idejéből mind megyei, mind várispánsági minőséggel bírt (i. h.). Fölöttébb jellemző, hogy Borsvát már Szent László király korában *ösmegyének* tartja, mivel *provinciának* mondatik, várispánsága mellett azonban csak V. Istvánnak 1268-ban kelt levelével argumentálhat.¹⁾

Ebből, aki akarja, sokat tanulhat, de bennünket most legközelebről Ugoicsa érdekel, melyről azt olvassuk, hogy régi várának romjai (*Castrum Ugacha*) még ma is láthatók Nagy-Szölös területén, de sem Béla király névtelen jegyzője, sem a *Váradí Regestrum* nem emlékezik róla, és csak IV. Lászlónak 1282-ben kelt levele bizonyítja, hogy várispánság volt. De

»Az erdő-ispánság és *vármegye* alakjával — ugymond Pesty — sokkal hamarabb találkozunk történeti emlékeinkben« (i. h.).

Ennek igazolására fölhozza a Váradí Regestrumban említett ugoicsai *comeseket*, akik szerinte erdőispánok voltak, továbbá hivatkozik V. Istvánnak 1271. évi levelére, mely szerint az ugoicsai tizedet III. Béla király az egri püspöknek adományozta.²⁾

Tökéletesen igaz, hogy Ugoicsa már ebben az időben, t. i. III. Béla korában, *vármegye* volt, de hogy fér ez össze a tanításával, hogy az ország éjszaki részében, nevezetesen pedig Ugoicsában a várispánság megelőzte a vármegye alakulását?

És hogy az ellentmondás annál inkább kidomborodjék, de azért is, hogy senki se vádolhasson bennünket, hogy Pesty szavait félreértettük, avagy talán félremagyaráztuk volna, idézzük még könyvéből a következő passzusokat:

¹⁾ U. o. 196. l. v. 5. Pesty: Eltűnt régi vármegyék. 191. l.

²⁾ Várispánságok Története. 520. l.

»A tatárjárás után alakultak meg az árvai, lipói, sárosi . . . és *ugoicsai* várispánságok.«

Ismét: »Az ugoicsai várispánság későbbi korban is csak egy adattal lévén igazolható, a *tatárjárás előtti korban nyomát hiába keresnők.*«¹⁾

Közönséges emberi értelemmel ezeket az egymással homlokegyenest ellenkező nyilatkozatokat összeegyeztetni lehetlenség, lássuk hát külön-külön.²⁾

Ha utolsó állítását fogadjuk el, akkor Ugoicsamegye — az ő theoriája t. i. a fokozatos fejlődés sorrendje szerint — csak a tatárjárás után jó későn, a XIII. század vége felé keletkezett volna, ami historice valótlanság; ha pedig megye volt előbb Ugoicsa, — a mint más helyen mondja — akkor a saját elméletét zárfolja, mert hiszen a dualismusként szerinte az az első bizonyítéka, hogy az ország éjszaki részein »mindig a *várispánság* előzte meg a *vármegyék* alakulását.«³⁾

Vegyük elő most azt az »*egy adat*«-ot, mellyel Pesty az ugoicsai várispánság voltát igazolni akarja.

Kun László királynak 1290. június 18. kelt leveléről van szó, melyben meghagyta »Ugoicsavármegye *nemesesinek*, várjobbágyainak, várnépeinek és minden rendű szabad királyi falvakban, vagy másutt lévő lakosainak, hogy Mihály ispánt, István és Pál fiaival, főispánjuknak ismerjék.«⁴⁾

¹⁾ Várispánságok Története. 521. l.

²⁾ Ha valaki *külső összefüggésbe* akarná hozni ezeket a textusokat, körülbelül ezt lehetne mondani:

Föltétel: *Várispánság.*

»Ugoicsa előbb várispánság volt, és csak azután lett belőle vármegye, de sokkal hamarabb találkozunk a *vármegye* mint a várispánság alakjával.«

Föltétel: *Vármegye.*

»Ugoicsa előbb vármegye volt és csak a tatárjárás után lett belőle várispánság, mindazonáltal Ugoicsa területén a *várispánság* előzte meg a vármegye alakulását.«

Ilyen hatalmas *sophismái* vannak a dualismus elméletének.

³⁾ Különben nem is kell ezt olyan komolyan venni, mert hiszen munkája 123. lapján azt olvassuk, hogy »*Patak a XIII. század elején vármegye volt, de nem várispánság, mert a pataki vár 1262. ében említették először.*« Hát akkor miért számítja Ugoicsát a várispánságok közé, mikor az ugoicsai vár *sohasem* említették az oklevelekben?

⁴⁾ Pauler az év nélkül és önkényes dátummal közölt oklevél keltét.

Tehát mert *várjobbágyokról, várnépekről* beszél az oklevél, ez tökéletesen elegendő Pestynek arra, hogy kiokoskodja belőle a megyétől különböző várispánságot.

Igen ám, de Mihály és fia, a Kállay nemzetség híres ősei, nem *várispánok*, hanem *parochialis comesek*, Pesty elmélete szerint *polgári megye* főispánjai voltak, mi következik hát ebből?

A tudós szerző hamarosan megfelel reá, mondván, hogy a »várjobbágyosság a megye főispánja alatt is állott« (i. h.).

Csakhogy az »is«-nek nincs itt semmi értelme és veszedelmesen hasonlít ahhoz a bizonyos szalmaszállhoz, melyhez a vizbefelő liába kapaszkodik.

Mindenesetre meglepő dolog, hogy a dualismust, a megyétől különböző *várispánságot* azzal akarja igazolni, hogy a várjobbágyosság, tehát a katonai megye alattvalója, a *parochialis comes*, azaz a polgári megye főispánja alá tartozott. Hiszen ez által épen az egységes vármegye védői kezébe szolgált hatalmas fegyvert.

A felhozott példa tehát sok mindent bizonyíthat, csak épen azt nem, hogy Ugocsa *várispánság* volt. Bennünket pedig első sorban is arra tanít, hogy Ugocsavármegye nemesi, várjobbágyai, várnépei, szóval minden rendű szabad lakosai ebben az időben már önálló szervezetet alkottak s a régi területhől új, *autonom megye* fejlődött. Hatóságát legelőször III. Endre korában látjuk, mikor a király rendeletére »*Bonus comes de Vgacha et quatuor iudices eiusdem provincie*« válaszolnak.¹⁾

Ennélfogva nem érdemli meg azt a kitüntetést, hogy a várispánságok díszes sorában helyet foglaljon, és mindaz, a mit Pesty feljegyzett róla, szembeszökőleg ellentmond a dualismus elméletének. Avagy talán csak Ugocsában találkozunk ilyen kivételes állapotokkal és másutt ment minden az ő theoriája szerint? Bajosan hisszük. A »*non coronat*«-ot nem fogadhatjuk el tudományos principiumnak. Erős meggyőződésünk,

meghatározza »*A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.*« II. k. 532. l. Az oklevelet kiadta Wenzel: Árpádkori új okmánytár IX. k. 564. l.

¹⁾ Eredetije az Ujhelyi család levéltárában. Megjelent a *Hazai Okmánytár* VIII. k. 453. l.

hogyha nyitott szemmel, közelről vizsgáljuk, nem marad abból a megyétől megkülönböztetett nagyszámú »*várispánság*«-ból egyetlen egy sem.

Végül fölemlítenének tartjuk, hogy Botka elmélete szerint, minden *ösalkotású megyében*, a hasonló nevű »*székes vár*«-on kívül, még más ú. n. *örvázat* s ennek megfelelő *örvázispánságot* is találunk, vagy legalább kellene találnunk. Ilyen *örvázispánságnak* tartja Botka, már a királyság első századaiban, többek között Ugocsát is, de még csak nem is sejteti velünk, hogy hívták azt a bizonyos *ösmegyét*, melynek területén az ugocsai »*örvázispánság*« állott? Más helyen azonban Bereggel együtt, még II. Endre korában is *királyi praediumnak*, azaz a királyi udvartartáshoz rendelt koronabirtoknak mondja, ennélfogva tehát — az ő tanítása értelmében — hadi célokra szolgáló *várintézmény* nem lehetett.¹⁾

Ilyen bizonytalan ösvényekre vezetnek bennünket azok a történetirők, akik a vármegyék alakulásának kérdésével foglalkozván, szükségképen Ugocsára is tekintettel voltak.

II.

Másfél száz esztendő múlt el a királyság alapítása óta, mikor a vizek áradása, a nagy szaporaság, éhség, belháború és sok másféle nyomorúság miatt földönfutóvá lett flamandok egy derék csapatja, II. Géza biztatására az északi tenger partjáról Magyarországra vándorolt.

Legnagyobb részük Erdélyben, az Olt folyó mentén, a Retyezát havasainak aljában telepedett le. Kisebb csoportok — kétségtelenül a kormány intézkedése folytán — az ország északkeleti szélét, a felső Tisza környékét szállották meg s a határokig vonuló rengeteg erdőséget irtogatták.

Földműveléssel, mezei munkával foglalkozó szorgalmas parasztemberek voltak, és nálunk közönségesen szászoknak

¹⁾ Századok 1872. évf. 25. és 37. l. Botka szerint: »... »*a királyi praediumok rendeltetése eredetileg nem az volt, hogy azokból várispánságok alakíttassanak.*« Például fölhozza Bereget, Tornát, Bakonyt és Ugocsát. (U. o. 34. l.) L. még Századok 1871. évf. 393. l.

hívták őket. Később összevegyültek azokkal a Rajna melléki németekkel, akiknek bevándorlása csaknem szüntelenül tartott, és nekik köszönhető, hogy Ugocsának rengeteg erdővel borított, jobbára lakatlan földje lassanként benépesült s a XII. század vége felé vármegyévé alakult.

Fokozatos fejlődését egész világosan látjuk.

A szász telepítés előtt — mint V. István levelében olvassuk — Bereggel együtt a *szent királyok vadászterülete* volt, ahol legfeljebb erdőörök, vadászok, halászok, sólymárok s többféle vadászatra szolgáló — kétségtelenül szláv eredetű népek tartózkodtak.¹⁾

A társas élet alapjait az idegen vendégek rakosgatták le, akik — saját érdekükben — oly buzgósággal irtották az erdőt, hogy a Tisza mentén csakhamar virágzó gyarmatok keletkeztek. Itt találjuk egymás szomszédságában *Felsőszászt, Nagyszászt, Szülőst* és *Ardót*, kissé távolabb pedig *Batárt*, melynek lakói a XIII. század első felében még tisztán flaman-dok voltak.

Példájukat a királyi szolgáló népek is követték, akik eddigelé a Tisza és Borzsa völgyében — uglátszik — szerteszéjjel, nomád életet éltek. Majd a szomszédságból, kiváltképen pedig Szathmármegye síkjáról, új jövevények érkeztek, köztük nemesek és más szabad emberek, de mindnyájan magyarok. És a mint ritkult, fogyott az erdő, ép úgy szaporodott a lakosság s a telepítés III. Béla korában már annyira haladt, hogy az egri püspök sietett fölkérni magának az ugocsai tizedet a királytól, még mielőtt versenytársa és igazság szerint való örököse, az erdélyi püspök rátehette volna a kezét.

Természetes dolog, hogy ebben az időben már *ispánt* is küldött Ugocsába a király, akinek hatalma csaknem attól a ponttól kezdve, ahol a Borzsa a Tiszába ömlik, föl egészen az országnak rengeteg erdővel borított határáig és onnan le a Tisza mindkét partján Szathmárig, Borsováig terjedt.²⁾

¹⁾ Fejér: Cod. Diplom. V/1. 157. l. . . . *comitatus scilicet Vgocha et Beregh fuerunt forestae sanctorum regum . . .*

²⁾ A régen ugynevezett Tisza-Borzsa közön (*Tyza borzua kosa* amint egy 1319-ben kelt oklevél írja) fekvő falvak közül csak épen *Vári* nem tartozott ebben az időben Ugocsamegyéhez, *Oroszi* és *Csetfalva* a XIV-ik

Mert az új vármegye, mely a későbbi Bereg és Máramaros területének egy részét is magában foglalta, csaknem egészen királyi birtok volt. Igen csekély lehetett tehát azoknak a nemesi praediumoknak és falvaknak a száma, még csekélyebb a népessége, a melyek nem tartoztak az ugocsai ispán hatósága alá. De elég ha tudjuk, hogy ilyenek is voltak már III. Béla idejében.¹⁾

Nevezetesebb változást még a következő korszak első felében sem tapasztalhatunk. A szász gyarmatok mellett új községek keletkeznek, a magyar elem hovatovább nagyobb tért foglal és csakhamar uralkodóvá lesz, a lakosság zömét azonban még mindig a királyi vendégei, szolgáló népei vagy hűbéresei alkotják, de személyükre és vagyonukra nézve független birtokosokat, igazi nemeseket csak elvétve találunk.

Különbben is olyan kevés írott emlékünknél maradt fenn ebből az időből, hogy az alakuló félben lévő társadalmat csak homályos, bizonytalan körvonalaiban látjuk.

A legrégibb ösmeretes flaman-d, vagy mondjuk *szász* colonia: *Batár*. Nagy határa délfelé egész Szathmár megyéig terjedt, melytől a *Tur* vize választotta el. Mikor a szathmári németek ispánja, a ma is élő Mikolay család őse *Merch* (comes de villa teutonicorum in Zothmar) II. Endre királynak 1216-ban kelt adománya alapján, *Mikola* föld birodalmába, határjárás mellett bevezettetett, az erről szóló levélben olvassuk, hogy a *Tur* vize mint határfolyó felerészben Mikolához, felerészben pedig *Batár*hoz tartozik.²⁾

században még állandóan Ugocsához számított, sőt Oroszi egész a XVIII-ik század közepéig hol az egyik, hol a másik megyében fordul elő, de most mindkettő Bereg megyéhez tartozik.

¹⁾ Sajnos, hogy III. Béla levele, melyben többek között az ugocsai tizedet is az egri püspöknek adományozta, nem maradt fenn s csak IV. Béla hivatkozik rá 1261-ben következőképen: *Item Bela, prouus noster et Endre pater noster carissimus, felcium recordationum reges, decimas omnium forestarum nostrarum et novalium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum seruitorum, ac villarum nobilium et nostrorum seruitorum universaliter in Comitatus Vgocha et de Berec existentium Ecclesiae Agriensi applicauerunt et condonarunt . . . stb. Fejér: Cod. Dipl. IV/3. 43. l.*

²⁾ Az oklevelet, állítólag az eredetiről, magyar fordításban közli

Lakosaival a *Váradí Registrumban* találkozunk.

A Béltek faluból való Pál azzal vádolta a batári flamandokat (*omnes flandrensés de Batar*), hogy Benedek nevű atyja-fiát megölték. Ezek nem is tagadták a dolgot, de azzal védekeztek, hogy mint nyilvános gonosztétőt ölték meg. A király *Ézsau ugoecsi ispán* rendelte bírónak, aki a feleket Márton nevű poroszlovával tüzesvas próbára Váradra küldte, ahol Pál hordozván a vasat, igaznak találtatott.¹⁾

Közel Batárhoz, Szatmár- és Ugocsavármegye határszélén, a Tur folyó erdős, mocsáros vidékén *Halmi* keletkezett. Lakosai *Bertholon, Hemequei és Lynthes* — legalább így írják őket — *Teluk* nevű társukat lopással vádolták, de a tüzesvas próba ártatlansága mellett bizonyított.²⁾

Ebben az ügyben is *Ézsau comes* volt a bíró, csak hogy a Registrum magyarosan *Izsónak* írja. Emlékezetét a Borzsa mentén fekvő *Izsótelek* tartotta fenn, mely a tatárjárás után, az ő adománya s a király beleegyezése folytán, bizonyos kis *Pósa* nevezetű emberre szállott.³⁾

A megye délnyugati szegletén, a Tiszától a szatmári határig *Bökény* földje terült el, melyből II. Endre király, Béla herceg kérésére harmadfél ekealját *Farkas* nevű hívének ajándékozott. Mikor az Endre által eltékozott, jogtalanul vagy méltó ok nélkül elajándékozott »örökségek» visszakövetelése ország-szerte megkezdődött, Béla és tanácsosai rendre megvizsgálták a birtokállapotokat, megolvasták az adományleveleket és ha valaki nem igaz úton jutott a jószághoz, vagy érdemtellenül kapta: kedvezés nélkül elvették tőle.

Szirmay Antal: Szatmár vármegye esmértele. Buda, 1840. II. rész, 287. l. Kivonatát a Batár és Bökényesd határai fölött 1391-ben folyó pörből ösmerem. *Kálly* es. levéltára a m. nemzeti múzeumban. Saec. XIV. nr. 2149.

¹⁾ A *Váradí Registrum* 243. szakasza (*Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Előidit. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli 1849.*)

²⁾ A *Váradí Registrum* Endlichernél 31. szakasz.

³⁾ »*Judex autem huius cause Isou comes de Ugosi, pristaldus Thomas de villa Marti*» (u. o. 31. sz.). *Izsótelekre* vonatkozólag I. Országos Levéltár Dipl. oszt. 511. Később a XV. században *Izsóföldének* nevezetett s a Kerepezy család birtoka volt.

Mint hogy azonban Farkasnak már atyja is híven szolgálta a királyokat: Béla, nehogy időmultával bárkinek álnoksága miatt pörpatvar támadjon — 1230-ban testvéröccseivel együtt megerősítette őt az adományozott jószág birodalmában.¹⁾

A Bökény szomszédságában álló *Farkasfalva* alapítójának, a farkasfalvi *Farkas* család ősenek, emlékét őrzi.

Farkasfalvától keletre, még mindig a Tisza balpartján *Péterfalvát* találjuk, melynek földje hasonlóképen Szatmármegyéig terjedt. De már ennek alapítóját személye szerint nem ösmerjük, s csak azt tudjuk, hogy »*villa Petur*» II. Endre korában népes helység volt, melynek lakói az ugoecsi ispán hatósága alá tartoztak.

A váradí Registrumban olvassuk, hogy a péterfalvi *Crisiust* Pál ugoecsi ispán tüzesvas próbára ítélte, mivel hogy egy *Vitun* nevezetű odavaló ember lopással vádolta. De a tüzesvas nem égette meg *Crisiust* s ennél fogva ártatlansága kiderült.²⁾

A Tisza-Borzsa közön, a beregi királyi praediummal határos reugeteg erdőségeknek egyik tisztásán *Verbőcz* keletkezett, mely a tatárjáráskor bizonyos *Márkusnak* és Péter nevű fiának öröksége, nemesi birtok volt. A szomszédos területen *Feketepatak, Keresztur, Láp, Karácsonfalva* és *Oroszi* már 1260-ban előfordulnak, meglehet tehát, hogy ezek is a mongol betörés előtt keletkeztek. Valamennyi az ugoecsi királyi uralomhoz tartozott.³⁾

De várjobbágyok ivadékai birták a Tisza jobbpartján, Szőlős közelében fekvő *Szirma* falut, melyet 1251-ben *Botheus*, a *Mylethe* fia, a *Szirmay* család egyik őse, Dénes és Mihály, a *Farkas hadnagy* fiait határjárás mellett két egyenlő részre osztottak.⁴⁾

Valószínű, hogy ez a *Farkas dictus Hadnagy* egy

¹⁾ *Hazai okmánytár* VII. k. 19. l.

²⁾ »*Judice Paulo comite de Ogocha, pristaldo Marco de villa Lunen*» (Id. h. 52. szakasz.)

³⁾ A tiszaujhelyi *Ujhelyi* család levéltárában.

⁴⁾ *Garay Miklós* nádornak Budán *quadragesimo die octavarum festi b. Michaelis Archangeli*. 1433-ban kelt ítéletleveléből. Az *Ujhelyi* család levéltárában.

személy az előbb említett Farkassal, aki IV. Béla oklevele szerint, az öreg és ifjú király akaratát mindenkor hűségesen végrehajtotta, annak okáért az ugoesai ispán hatósága alól birtokával együtt, fölmentetett s a »királyi szolgák«, a valószínű nemesek sorába emeltetett.¹⁾

Látnivaló tehát, hogy annakelőtte várjobbágy volt s épen azért kellett különösen megparancsolni az ugoesai ispánnak, hogy őt többé semmiképen se háborgassa.

Most csak az a kérdés, hol állott a megyének nevet adó *Ugoesa vára*? mert ha nem is tartjuk épen dogmának azt, hogy »nincs a tatárdúlás előtti időre visszanyúló jelenkori vármegye, mely ne vártól vette volna elnevezését«²⁾; bizonyos dolog, hogy az ország nagy része várak körül csoportosult s az ilyen kerületek rendszerint fölvetették az illető vár nevéét.

Bél Mátyás, Szirmay és utánnuk Pesty Frigyes a Szőlős mellett omladozó romokat tartják a régi Ugoesa vára romjainak, egyszerűen azért, mert a Kállayak nemzetségéből származó Péter mester a XIV. század elején szőlősi és ugoesai plebanusnak iratik.³⁾

Tudjuk azonban, hogy a szőlősi vár — »*Castrum Zeuleus*« mint I. Károlynak Temesvárott 1315. július 1-én kelt leveléből olvassuk — csak az utolsó Árpád halála után bekövetkezett pártharcok idején *Borsa Beke* földesurasága alatt épült, és néhány év múlva mikor ennek testvére Kopasz nádor, meg az Ákosok Róbert Károly ellen pártot ütöttek, már leromboltatott. Zsigmond király a Perényieknek két ízben is szabadságot adott arra, hogy Szőlősen maguknak várat emeljenek, de minekutánna megszerezték *Nyalábot*, ugylátszik nem volt szükségük

¹⁾ »*Voluimus etiam quod singulariter scribat super terra sua nostre Curie, et Comes de Ugocha cum in aliquo molestare non presumpat.*« Hazai Okmánytár VII. k. 19. l.

²⁾ Ezt már Botka is hangsúlyozta, de mi Pauler Gyula szavait idézzük. (Századok 1882. évf. 221. l.)

³⁾ Szirmay Bél Mátyás okoskodását magáévá teszi: »*Unde colligas: proximo a Szőlős abfuisse Castrum Ugacha, ut unius viri procuracione sacra utrobique fieri potuerint*« stb. (Notitia Comitatus Ugochiensis. 2. l.) Pesty Frigyes szerint »a régi ugoesai várnak ma csak idomtalan romjai látszanak Nagy-Szőllős mezőváros területén.« (Várispánságok története. 520. l.)

más erősségre ezen a földön és inkább kolostort építettek a franciscanus barátoknak, a *Feketehegy* aljában, egy sziklás dombon. A kolostort a nép, alkalmasint a szerzetesek durva szőresuhájáról, később *Kankó várának* nevezte.¹⁾

Időmultával Perényi Ferencz, mint a protestáns vallás követője, elűzte onnan a barátokat, a kolostort pedig úgy meg-erősítette, hogy *Thelekessy Imre*, Ferdinánd vezére, 1557-ben csak kemény ostrom után tudta azt bevenni. Akkor Székely Antal kapitány ült Kankó várába, és megépítvén elnevezte *Szőlős-Ujvárnak*. Dicsősége azonban rövid ideig tartott, mert Ferdinánd és Izabella királyné vezérei 1558-ban közös akarrattal elhanyagolták.²⁾

A Nagy-Szőlős mellett látható romoknak tehát Ugoesa várához semmi közük sincsen.

De többször előfordul Anjoukori emlékeinkben egy *Ugoesa* nevű helység, mely egyházi tekintetben a XIV. század elején Szőlőshöz tartozott, mert mikor Tamás esztergomi érsek 1313-ban Péter mesternek szőlősi plebanussá történt választását jóváhagyja, az erről kiadott oklevélben következőket írja:

»*Eundem in plebanum ecclesie beate virginis de Zeuleus et de Ugacha prefecimus et pastorem, electionem per parochianos eiusdem ecclesie de se factam ratam habentes, gratam et acceptam et auctoritate presencium confirmamus.*«³⁾

Szirmay hivatkozik János váradí püspöknek 1321-ben kelt levelére, melyben Péter — aki különben Mihályfia István egykori ugoesai főispán fia volt — hasonlóképen szőlősi és ugoesai plebanusnak mondatik és azt akarja belőle kiokoskodni, hogy Kankó várát abban az időben még *Ugoesa várának* nevezték.⁴⁾ Pedig a dolognak — meggyőződésünk szerint —

¹⁾ Dr. Komáromy András: Nyalábvár és uradalma (Századok 1894. évf. 192. l.) Rupp szerint (Magyarország helyrajzi története II. 391. l.) a kolostort a Perényiek csak a XV. század végén építtették volna. Az Istvánffy által fenntartott hagyomány szerint *Kapisztrán János* esztől itt temették el, minekutánna a török a szerémségi Ujlakot elfoglalta.

²⁾ Dr. Komáromy András: Thelekessy Imre kassai kapitány. (Hadtörténelmi Közlemények 1889. évf.)

³⁾ Knausz: Monumenta Ecclesie Strigoniensis II. k. 686. l.

⁴⁾ Föltevését azzal is támogatja, hogy az oklevelekben és a régi írónál *Kankó várának* semmi nyoma sincsen s csak a XVII. század

egyszerűen az a magyarázata, hogy a lakóiban megfogyatkozott, pusztulófélben lévő *Ugoesa* nem tudott magának külön papot tartani, vagyis, mint később mondták volna, a szőlősi gazdag és kiváltságos egyház *filiaja* volt.

Meglehet azonban, sőt talán valószínű, hogy Péter, akinek előkelő rokonsága és hatalmas pártfogói voltak, csak a maga személyére, különös kedvezésből kapta az ugoesai javadalmat, melyet később elvesztett, mert a pápai tized jegyzék szerint 1334-ben már *Lőrincz mester* az ugoesai plebánus. holott az említett Pétert ugyanakkor még Szőlősen találjuk. Lőrincz mindössze kilencz garas pápai adót fizetett, ami arra mutat, hogy már a község hanyatlásnak indult.¹⁾

Látjuk tehát, hogy Ugoesa nevű hely a megyében volt, sőt Szászfalu határában egy dülő manapság is *Ugocsának* nevezetik. Szőlőssel átellenben, de a Tisza balpartján, a régi Nagyszász és Ardó szomszédságában, tehát a megye természetes központján feküdt. Közeliében találjuk Felsőszászt és Tornateleket (a mostani *Királyházát* és *Gödényházát*), úgy hogy mindenfelől szász gyarmatok környezték. Itt kezdődött meg a telepítés, itt volt legsűrűbb a népesség és itt állott a hagyomány szerint *Ugoesa vára* is.

De az oklevelek mélységesen hallgatnak róla. Ugoesa vára felől egyetlenegy írott bizonyosságunk sincsen.

Béla király névtelen jegyzőjénél sem fordul elő, aki, mint tudjuk, a honfoglalás történetében voltaképen a saját korabeli Magyarország képét vázolja, sőt elbeszéléséből — amennyiben a honfoglalás művét, a felső Tisza környékén, *Borsova* várának meghódításával tökéletesen befejezettnek tartja²⁾ — határozottan kitűnik, hogy Ugoesamegye csak az

vége felé kezdték így nevezni. De ez nem áll, és a mit a név eredetéről mond, az komoly történetíróhoz nem méltó combinatio. (Id. m. 2. l.)

¹⁾ *Rationes collectorum Pontificiorum in Hungaria*. (Monumenta Vaticana. Series I. Tom. I. p. 339.) Csanád esztergomi érseknek Péter plebánus ügyében 1335. márczius 13. kelt levele az *Anjoukori okmánytár* III. k. 140. l.

²⁾ *»Arpad dux missis exercitibus suis totam terram que est inter thisciam et Budrug usque ad Vgosam sibi cum omnibus habitatoribus suis preoccupavit et Castrum Borsova obsedit» etc. M. Florianus: Historiae hung. fontes domestici Pars. I. vol. II. p. 14.*

ő idejében, az ő vagy kortársainak emlékezetére keletkezett. Mert ellenkező esetben, kiváltképen ha területén valami régi vár is állott volna — bizvást föltehetjük — Árpád vezérei nem fordulnak vissza Borsovától, hanem Ugoesát is meghódítják, azzal a tervéyszerűséggel, mely a honfoglalást Anonymusnál általában jellemzi.¹⁾

A hagyomány szerint, Ugoesa várát a Tisza régesrégen medrébe temette. A föld, melyen állott, sokáig *szabad puszta* volt, de — a mint *Vályi András* egyetemi professornak, a mult század végén megjelent munkájában olvassuk — a szászfalusi, szőlősi, feketeardai határok között elenyészett »és csak a szászfalusi határnak Tisza felől való egyrészében maradt fel neve: *Itten hajdan vár volt, melytől vette nevezetét a vármegye is, de valamint e várat, úgy határját is a Tisza elrontotta»* s mikor időmultával a folyó beiszapolta, az élelmes szomszédok elszántogatták s a maguk földjéhez kapcsolták.²⁾

De a dolog nem egészen így történt, mert a régi *Ugoesa* község, melynek az Anjou-kor elején ugylátszik még nemes birtokosai voltak,³⁾ később összeolvadt a szomszédos Szászfaluvval, mely az oklevelekben *Nagyszász*, majd *Ugochaszász*, végre 1430-ban mint Szászfalu »*alio nomine Ugocha*« fordul elő, míg utoljára az Ugoesa név tökéletesen kiment a közhasználatból s csak egy dülőre szállott.⁴⁾

Befejezésül, mielőtt a következő korszak történeteit vizsgálók, még a vármegye nevééről kellene szólnunk, de azt tartjuk, amit egy veterán tudósunk, hogy az *Onomastica* szép dolog, hasznos dolog, csakhogy vigyázva kell vele élni, mert

¹⁾ Nem oszthatjuk tehát Pauler véleményét, aki II. Géza orosz-görök háborujában az ugoesai zászlóalját is szerepelteti, illetőleg Ugoesát az általa megállapított 72 magyarországi vármegye közé sorozza. (*Hadtörténelmi Közlemények* 1890. évf. 3—4. l.)

²⁾ *Magyarországnak leírása*. Készítette Vályi András királyi magyar universitásbéli professor. Budán, 1799. III. k. 547. l.

³⁾ Károly királynak 1323. május 19-én kelt levelében Ugoesai Tamás (Pál fia) mint a »*homo regius*« említettik. (Országos Levéltár. DL. 2166.)

⁴⁾ Eredeti oklevelek a b. Perényi család nagyszőlősi levéltárában »*In civitate Hagocha Zaza*« 1362-ben a Kállay család levéltárában.

könnyen olyan lehet, »mint a kés a gyermek kezében.«¹⁾ Annakokáért magyarázatába nem is bocsátkozunk, hanem egyszerűen konstatáljuk, hogy Ugoesa, mely az oklevelekben többször *Ugoes* alakban is előfordul — Árpádkori személynév és némelyek ősmagyar eredetűnek tartják.²⁾

III.

A vereczkei szoroson betörő tatársereg Ugoesavármegyét is elpusztította s a már fejlődésnek indult társadalmi és politikai szervezetnek úgyszólván csak a romjai maradtak. Bizonyossága ennek az a sok lakatlan föld, a hol nemrég virágzó falvak állottak s a mely most mint gazdátlan jószág visszazállott a koronára és nagyrészen a királyi praediumhoz csatoltatott. Mert a régi lakosokat kiöldöste vagy fogságba hurcolta a tatár s a független birtokos osztály, a nemesség jobbára elpusztult. A szász vendégek pedig — akik t. i. erdőkbe, barlangokba rejtőzködve életben maradtak — közelebb húzódtak egymáshoz s a folyók mentén elszórtan fekvő gyarmatok helyett nagyobb falvakat alapítottak. Kevesen lehettek, szükségük volt egymás támogatására. Közös erővel gyorsabban ment az építkezés s nemcsak könnyebb, de bátorságosabb is volt az élet. És a mellett a jövődre is gondoltak. Szabadságot, privilegiumot szerettek volna kapni, mint a királyföldön lakó fajrokonaik, vagy legalább is a szomszéd németi és beregszászi vendégek, akik az ispán hatósága alól fölmentetvén, nevezetes kiváltságokban részesültek s a maguk törvénye és szokása szerint való önkormányzattal bírtak. Ezt pedig csakis úgy remélték elérni, ha nagy, népes falvakat alapítanak, jól tudván, hogy akkor a király — saját érdeke ellenére — bizonyára nem adományozza el őket.

¹⁾ *Szilágyi István*: Máramarosmegye általános történelméből. (Századok 1889. évf.)

²⁾ Hazai okmánytár III. k. 9. l. Zichy Codex IV. k. 602., 619. l. Szirmay Álnos vezér atyjától *Ugek*-től származtatja az Ugoesa nevet. *Kubinyi Ferencz* szerint ő s magyar személynév a pogánykorból *Ug, Ugoes, Ugoesa, Ugod* változatokban (Nomenclator Hungarorum Antiquorum. Tom. I. Bevezetés.)

Eddigélé — bár semmivel sem voltak alábbvalók a szathmári és beregi vendégeknél — közönséges parasztszámba mentek s az ispán tetszése vagy belátása szerint különféle, gyakran terhes szolgálatokat teljesítettek. Tudjuk p. o., hogy a felszásziak királyi aratók és szekeresek voltak, de amellet adót fizettek, katonáskodtak, sőt az ispán, szükség esetén, még követségbe is küldözgette és sokféleképen sanyargatta őket.¹⁾ De a XIII-ik század derekán végre nekik is fölvirradt. A tatárdulás után a király mindent elkövetett, hogy a szerencsétlen ország romjaiból ismét fölépüljön. Legfőbb gondját a honvédelem ügyére s ezzel kapcsolatban a népesség szaporítására fordította. Intézkedései folytán a lakatlan földekre új vendégek szállottak, akik sokféle kedvezésekben részesültek. A régi gyarmatoknak kiváltságot, szabadalmakat adott s a városi rend fejlődését mindenképen elősegítette. Ahol a nemesség kipusztult, ott bőkezű adományával új birtokos-osztályt teremtett. Várat épített és másokat is buzdított, hogy példáját kövessék.

Alkotó, munkás kezének nyomaít Ugoesamegyében is látjuk, bár ez ország rész tulajdonképeni regenerátora V. István ifjabb király vala. Ebben az időben épült a Tisza balpartján, sziklás, meredek dombtetőn az elpusztult *Ugoesa vára* közelében *Királyháza*, s feljebb a Borzsa völgyében a beregi és máramarosi határszélen pedig *Baranka vára*. Királyháza az oklevelekben legelőször 1262-ben fordul elő mint »*domus regalis*« s az alatta lakó vendégek ugyanakkor »*Kyralthaziak*«-nak neveztetnek, bár a községet — mint egy későbbi oklevélből tudjuk — voltaképen *Felszásznak* hívták. A királyi uradalom központja, az ispán székhelye *Királyháza* volt. Itt szállott meg V. István népes udvarával, mikor az ugoesai és máramarosi erdőségben vadászgatott.²⁾

De nemcsak mulatság okáért jött erre a vidékre. Már

¹⁾ Szabadságlevelükben olvassuk: »Item concessimus, quod nobis metere non debeant, non comes de Ugocha pro tempore constitutus, ipsos invitos in perferendis legationibus mittere possit, non equos seu alios res ipsorum auferre violenter.« I. alább.

²⁾ *Dr. Komáromy András*: Nyálábvár és uradalma. (Századok 1894. évf. 494. l. *Baranka* váráról alább szólunk.)

akkor is megosztotta atyjával a kormányzás gondjait, mikor még csak erdélyi herceg és a kunok ura volt. Később pedig, mint az ország nagy részének független uralkodója, arra törekedett, hogyha már békét és nyugalmat nem adhat alattvalóinak, legalább a jó kormányzat áldásában részesítse őket. Megvoltak benne az ehhez szükséges tulajdonságok. Oltalmazta a törvényt, szerette a rendet és az igazságot, nagylelkűen jutalmazott, anélkül, hogy tékozló volt volna, mint öreg atyja, szigorúan büntetett, de nem volt se kegyetlen, se bosszúálló. Ha tovább él és ha a viszonyok máskép alakulnak, a történelem bizonyára a nagy királyok sorában emlegeti őt. De rövid élete örökös hadakozásban telt el. Mert ha a pártviszály lecsendesedett az országban s apa és fiú véres csaták után kibékültek egymással, — külső ellenséggel gyűlt meg a baja s a rossz szomszédokkal éreztette a magyar fegyverek súlyát. A nyugalom és pihenés napjait azonban — mert évekről nem beszélhetünk — az ország ügyeinek rendezésére fordította.

Ilyenkor beutazta a maga birodalmát és atyja életében örömost tartózkodott a felvidéken, sárospataki udvarában, honnan, vadászat idején, Beregbe és Ugoesába is gyakran ellátogatott, melynek rengeteg erdeiben akkor még bölények tanyáztak. Meghallgatta az ügyes-bajos emberek panaszát, rendezte a szolgáló népek viszonyait, igazságot tett az örökségen versengő osztályos atyafiak között, jutalmazta híveit és nagy pártfogója volt a vendégeknek. A szepesi szászok neki köszönhetik szabadságukat s az ugoesai Szőlös lakosait is ő ajándékozta meg 1262-ben a többi királyi falvakéhoz hasonló szabadalmakkal.

Bírójukat, papjukat szabadon választhatták, az ispánoknak semmiféle hatalma nem volt közöttük. Belső ügyeiket a maguk módja szerint igazgatták, aki embert ölt 2 márkát fizetett, a halálos sebesítés díja 1 márka volt, egyéb hatalmaskodást pedig — akár folyt vér, akár sem — félmárkával büntettek. Halálbüntetésről nincs szó a privilegiumban.

Hetivásárjogot és a Tiszán, az úgynevezett »király révé«-n vámmentességet kaptak. Áruikkal szabadon járhattak, kellettek mindenfelé, malmokat építhettek, szőlőket plántálhattak, halászhattak, vadászhattak tetszésük szerint. És hogy

az embereknek annál több kedvük legyen a betelepedésre: István a királyi *sölymárok és halászhok* nagykiterjedésű földjét is Szőlös határához kapcsolta, éppenséggel csak annyit hagyván fenn a régi lakóknak, a mennyiből megélhettek. Báróinak pedig megtiltotta, hogy a polgárok akarata ellenére a városba szálljanak.

Mindezek fejében a király seregébe, a mikor kellett, egy jó fegyverzetű katonát tartoztak küldeni és telekszám szerint bizonyos adót, *földbért* fizettek. A nagygazda, akinek szántóföldje is volt, három pondust, a külső birtok nélkül szűkölködő zsellér félannyit. A bíró a plebánussal *szent Márton* napjára összegyűjtötte az adót és beszolgáltatta a királynak, aki ezenfelül még a plebanus jövedelméből is egy márkát kapott. De a papnak járó tizedet a polgárok nem tartoztak beszállítani, hanem szokás szerint künn hagyták a mezőn.¹⁾

A privilegiumban ugyan nincsen szó róla, tudjuk azonban, hogy a szőlői egyház föl volt mentve úgy a kerületi esperes, valamint a megyés püspök hatósága alól és kizárólag az esztergomi érsektől függött.²⁾

Tíz esztendő múlva az ugoesai királyi ház körül lakó *felszázsi* vendégeknek is szabadságot adott István és *Szent Péter* tiszteletére alapított egyházukat minden plebanus és főesperes hatósága alól kivette.³⁾ Ezek is szabadon választhatták bírójukat, akik azonban lopás, vérontás, emberölés esetében csak az ugoesai ispánnal együtt ítélhettek. Önállóságuk

¹⁾ A privilegium eredetije a b. Perényi család nagyszőlői levéltárában őriztetik. Kiadta Wenzel: *Árpád-kori Új Okmánytár* VIII. k. 31. l. Szalay József: *Városaink a XIII. században* cz. munkájában, az adóból és a plebanus jövedelméből megpróbálta kiszámítani Szőlös népességét, és arra az eredményre jutott, hogy 1262-ben 160 telken körülbelül 2000 lakója volt, de calculusa nagyon ingadozó alapon áll.

²⁾ Rupp Jakab írja: »a régi szőlői templom a magyarok *menyaszonyja* (helyesebben *nagyasszonya*) emlékezetére vala szentelve s a szőlői plebánia már 1295-ben a kiváltságos, azaz egyedül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó plebániák egyike volt.« (Magyarország helyrajzi Története II. k. 391. l.)

³⁾ *«Preterea restituimus eisdem ut ecclesia beati Petri Capella nostra a jurisdictione omnium plebanorum et archidiaconum penitus libera habeatur et exempta.»*

tehát kisebbfokú volt, mint a szőlősi polgároké, sőt még az ispánt is tartoztak évenként egyszer megvendégelni, aki azonban aratásra, külső fuvarozásra, követjárásra nem kényszeríthette többé őket.

Szabadon írhatták az erdőt s a mennyi földet megbírtak művelni, mind az övék maradt. Bátorosan halászhattak a Tiszán egész Máramarosig, csak a vadászat jogát korlátozta a király és a *bőlényf*, az őserdők fejedelmét — úgylátszik — tilalom alá vette, a maga mulatságára tartotta fenn, mert a vendégek, a privilegium értelmében, csak a *középszerű vadakat*, a zergét, vaddisznót, medvét és szarvast lövöldözhatték.¹⁾

De legfontosabb volt a polgárokra nézve, hogy semmi néven nevezendő adót nem fizettek, katonát nem követelt tőlük a király és maguk se tartoztak hadbaszállani.

Így jutalmazta István a felszásziakat, akik az 1272. év elején, mikor a máramarosi vadászatról visszatérőben ugoicsai házánál megszállott, elébe járultak, hogy királyi kegyelmét mutassa meg nekik, mivelhogy gyakorta való látogatása miatt fölöttébb terheltetnek.²⁾

Kétségtelen, hogy a nagyszászi és (fekete) arдай vendégek is az Árpádok korában kapták legelső kiváltságaikat, de az erről szóló oklevelek nem maradtak fenn és csak azt látjuk, hogy *Nagyszász* 1290-ben épen olyan rendezett tanácssal bírt, mint *Szölös, Ardónak* pedig ebben az időben már virágzó egyháza volt, melynek *ösi szabadságáról* I. Lajos király 1355-iki privilegiuma is emlékezik. Jellemző, hogy a *nagyszászi plébánus* kinevezésének a jogát a király ez alkalommal fenntartotta magának.³⁾

Látjuk tehát, hogy a vendégek a tatárpusztítás után csakhamar megerősödtek, ami részben a Németországból történt bevándorlásnak, de méginkább annak tulajdonítható, hogy

¹⁾ A privilegium eredetije a b. Perényi család levéltárában. Kiadta — hibásan — *Féjér: Cod. Dipl.* V/1. 178. l.

²⁾ *Quod quia idem per frequentes descensus nostros complurimum sunt gravati.* (U. o.)

³⁾ III. Endrénék a budai országgyűlésen kelt meghagyására 1291-ben *villici et iurati universi* (h.) *ospites de Zeuleus et de Nogzas* *vila-szolnak*. (Hazai Okmánytár VI. k. 309. l. Anjoukori okmánytár VI. 407. l.)

az ispán védelme alatt, mindenfelől a király birtokaitól környezve, egy csoportban, a megye közepén laktak s békés fejlődésüket, gyarapodásukat hatalmaskodó szomszédok nem akadályozták.

De az István és IV. Béla között támadt trónviszály idejében, mikor az ország pártokra szakadt s a versengő királyoknak nagyon is érdekükben állott, hogy híveik számát szaporítsák; majd később, mikor a cseh Ottokárral viselt háborúban szerzett érdemeket jutalmazni kellett, de legkivált a IV. László uralkodásával bekövetkezett zür-zavaros korszakban: megkezdődött az ugoicsai koronájavak tömeges eladományozása és a vármegye alig egy emberöltő alatt egészen átalakult.

Eddigelé a király vendégei, szolgáló és hadakozó népei mellett jobbára csak kisbirtokos nemeseket találunk, akik többnyire a várjobbágyok sorából emelkedtek ki. Most azonban egyszerre három hatalmas nemzetség fészkelte meg magát közöttük, a *Gutkeledék, Káták* és *Hunt Pázmánok*. V. Istvánnak oszlopos hívei, akik bőségesen ontották vérüket a csatákon de ragadozó, erőszakos emberek voltak és csakhamar fözlaklatták a vármegye belső nyugalalmát.

A kún eredetű *Káta* nemzetségnek a Duna és Tisza mentén, a Mátra alján és Debreczen környékén, a Körös partján és a Szamos völgyében egyaránt voltak birtokai. Egyik ágazata Biharból Szabolcsba, innen Szathmárba, Beregbe és Ugoicsába származott, hol *Rafael comes* maradékai 1261-ben a megye délkeleti határán fekvő nagykiterjedésű *Bábony* földet bírták.¹⁾

Rafael unokája Tamás mester, a már kihalt *Surányi* és *Csarnavoday* család egyik őse — állhatatosan ragaszkodott Istvánhoz, aki nemzetségét hatalmassá és gazdaggá tette. Nem volt olyan háládatlan, mint a többi kún vezérek, akik 1264-ben, mikor apa és fiú ismét szembeszállottak egymással, az öreg király pártjához szegődtek és osztották ura balsorsában, aki az üldözésére küldött Keményfia Lőrincz elől a *feketehalmi* várba menekült, minekutánna legfőbb emberei, akiket magasra

¹⁾ Zichy okmánytár I. k. 11. l. L. még a Káta nemzetségről írott tanulmányomat. *Turul* 1887. évf.

emelt és jótéteményeivel halmozott, a veszedelem pillanatában cserben hagyták.

Hűségét és sok hasznos szolgálatát, a békekötés után, a Szathmármegyével határos *Kökényes* birtokkal jutalmazta István, mely Bábonytól nem messze, a Tur partján terült el; a vármegye ellenkező pontján, a Tisza Borszaközön fekvő *Kereszturt* pedig *János* nevű testvérének ajándékozta.¹⁾

Tanult a maga kárán és nem tudhatta mit hoz a jövőre. Megbízható, hű emberekről akart tehát gondoskodni ezen a földön is, nehogy úgy járjon ismét, mint az elmúlt háborúban, mikor atyja az öreg király vezérei Ugoesamegyét is ellődítették tőle és *Csák Péternek* vére hullásával kellett visszafoglalni *Baranka várát* a pártosoktól.²⁾

Tamás mester IV. László alatt is kitüntette magát, mert mikor a győzedelmes magyar csapatok az 1273. év nyarán Morvaországba törtek és Ottokár cseh királyt *Laa* várába szorították, Henrik bán seregében oly vitézül harczolt, hogy a következő esztendőben jutalmul a Bábony és Kökényes között fekvő *Halmi* földét kapta, melynek régi lakói a tatárjárás alatt úglátszik elpusztultak.³⁾

Így keletkezett az első nagybirtok Ugoesamegyében — a későbbi *halmi uradalom* — melynek védelmére Tamás, a Kún László alatt dühöngő polgárháború idején, a bábonyi hegyen a nevééről nevezett *Tamásvárát* építette.⁴⁾ Szolgái és

¹⁾ Kún László 1274-ben kelt megerősítő adománya *Zichy okmánytár* I. k. 34. l. *Keresztur* birtalmában III. Endre 1296-ban Gáborfia Jánost V. István adománya alapján erősítette meg. Eredeti oklevél az *Ujhelyi* család levéltárában.

²⁾ IV. László adománya Csák Máté na Péter számára 1273-ban, *Wenzel: Árpád-kori Új Okmánytár* IX. k. 13. és 71. lap. Itt olvassuk: «preterea cum castrum *Boryuka* (a megerősítő levélben *Baranka*) per inimicos patris nostri et regni Hungarie exploratores fuisset occupatum, prefatus magister Petrus cum effusione sanguinis sui et morte suorum recuperavit castrum illud et jurisdictioni restituit fidelium nostrorum eliminatis inuēdelibus ex eodem» etc.

³⁾ Mert a *Váradi Regestrum* tanúsága szerint — a mint láttuk — népes hely volt, de az 1274-iki adománylevélben «*terras*»-nak mondatik. *Zichy okmánytár* I. k. 35. l.

⁴⁾ A Káta nemzetség 1284-ben kelt osztálylevelében olvassuk, hogy *Bábony* Tamás mesternek jutott: «*cum monte in terra Babun existenti,*

jobbágyai pedig, akik kétségen kívül szathmári magyarok voltak, csakhamar benépesítették a gyéren lakott földeket. Némelyek a vár alá telepedvén, *Tamásváralfját* alapították és tiszta, romlatlan magyarságukat — ámbár a falu tökéletesen be van ékelve az oláhság közé — mind e mai napig híven megőrizték.¹⁾

A *Gutkeled*c ugoesai birtoklása Tibafia Miklós ispánal kezdődik, aki V. István hadakozásaiban szerzett érdemeiért a Borzsa mentén elterülő, Beregmegyével szomszédos *Fekete-Patak* földét kapta, melynek nagy határán időmultával öt falu épült. Ős nemzetségi javai Szathmárban, jobbra a Szamosközön feküdtek és maradványai az ugoesai jószágot egy talpalatnyival sem szaporították, sőt a hatalmaskodó szomszédok, egyfelől a Perényiek, másfelől Munkács földesurái, alkalmadtán sokat elfoglaltak a többnyire távol lakó *Rosályi Kunok* birodalmából.²⁾

De az is igaz, hogy megbeesülték az örökségüket és nem darabolták szét, nem vetették zálogba, mint a *Káták*, akik határozottan rossz gazdák voltak. Így történt tehát, hogy mikor a vérrokon *Gacsályiak* kihaltak, Magyar-Konját, Orosz-Konját, Kis- és Nagy-Karaszló, Fekete-Patak és Salánk osztatlanul szállott a Kunokra, akik aztán mindvégig nagybirtokosok maradtak a vármegyében.³⁾

De a Gutkeled és Káta nemzetségnek a XIII. század derekán hatalmas versenytársa támadt a Biharmegyéből Ugocsába szakadó s a Tisza mentén erős gyökeret verő *Hunt-pázmánokban*, akik legelső birtokukat ezen a földön a vérségükből származó Akhilles pécsi püspök után örökölték.

Akhilles mester IV. Bélának alkanczellárja és igen kedvelt udvari embere volt. Mikor 1251-ben *Verbőcz* földre,

in quo per magistrum Thomam antedictum castrum est constructum» (*Zichy okmánytár* I. k. 55.)

¹⁾ *Tamásváralfját* Pázmány Péter, Szőlőssel együtt, az esztergomi érsekség hatósága alá tartozó kiváltságos egyházak közé sorozza. (Péterffy: *Sacra Concilia* II. —.)

²⁾ Feketepatakra vonatkoznak: *Wenzel: Árpád-kori Új Okmánytár* V. k. 135. l. Károlyi okmánytár I. k. 21. l. Sztáray okmánytár I. k. 27. l.

³⁾ Eredeti oklevelek *Leleszen* és a b. Perényi es. levéltárában. Dicalis conscriptiók az országos levéltárban.

mely Márk fia Péter magbanszakadása után a koronára szállott, — donatiót szerzett, a szabad rendelkezés jogát is biztosította magának. Ezután nemsokára — úgylátszik a következő esztendőben — meghalt, és rokonai *Marczell* és *Felicián* ispánok 1260-ban már elfoglalták az örökséget, de egyelőre még Biharban maradtak, ahol a Körös és Berettyó mentén tekintélyesebb jószágai voltak.¹⁾

De minekutánna *Marczell* fia *Akhilles* — magyarosan *Ehellös* — V. Istvánnak Ottokárral viselt háborújában, a Rába és Rábeza között 1271. május 21-én vívott diadalmas csatában elesett és vére hullásért a király Mikó és Csépan nevű testvéreinek Ugocsamegyében a Tisza balpartján fekvő *Viskei* ajándékozta: az adományosok is odaköltöztek. Amnyi bizonyos, hogy vagyonszerző törekvésekre ezen a földön sokkal tágasabb tér nyílt és ami idővel, a királytól a Tiszán vámszedési jogot is nyertek, mely a máramarosi sóbányák művelése folytán gazdag és kiapadhatatlan jövedelmi forrásnak ígérkezett. Minthogy pedig *Leó orosz nereszeg* népei — kétségtelenül Daniló halicsi fejedelem fiáról, IV. Béla vejéről van szó — egy betörésük alkalmával V. István privilegiumát elrabolták tőlük: 1281-ben Kún László királytól új adományt kértek *Viskre*, és annakutánna, hogy az elsokasodott rablók és fosztogatók ellen biztos menedékük legyen, a falu felett emelkedő hegyen várat építettek.²⁾

A viski határ, Szathmár és Máramaros felől egyszermind vármegye határ volt és nagy járó földön nem akadt senki, aki a Huntpázmánokat a Tiszavölgyör való terjeszkedésükben gátolta volna. Ebben az időben — nyilván a királyi praedium rovására — *Verbőcz* határát is gyarapították, közösen

¹⁾ Verbőcz adománylevele az *Ujhelyi* család levéltárában. Kiadta Horvát István: Verbőczy István emlékezete II. k. 8. l. *Marczell* és *Felicián* — úgylátszik — testvérek voltak. *Felicián Márton* nevű fiától származott a kihalt *Fancsikay* és *Lázár* család. V. össze-Országos Levéltár DL. 511. Dr. Komáromy András: A Huntpázmán nemzetség ugocsa ágazata. *Turul* VII. k.

²⁾ Kún László megerősítő adományának átiratát az *Ujhelyi* család levéltárából kiadta Horvát id. m. 12. l. Itt olvassuk . . . „*Privilegium receptum fuisse per Ruthenos ducis Leonis, qui tunc Comitatum de Ugocha hostiliter devastarunt.*”

bírván azt *Felicián* ispán fiaival, akik a Tisza jobbpartján, *Ardó* és *Nyírtelek* koronajószsággal szomszédos *Fanchka* (most *Fancsika*) földét szerezték meg maguknak. *Felicián* egyik fia *Márton* később ide telepedett s a már kihalt *Fancsikay* és *Lázár* családot alapította.¹⁾

IV.

A birtokviszonyok változásával a társadalmi és politikai viszonyok átalakulása is megkezdődött.

A királyi praedium rövid idő alatt felére, harmadára olvadt s a régi szász gyarmatok közelében magánvárok emelkedtek, tőzsomszédóságukban pedig az ispántól független birtokok, nemések laktak. Ezeknek száma az uralkodók bőkezűsége s a várintézmény bomladozása folytán úgyszólván napról-napra növekedett és a *szent királyok* vadászó erdejéből csakhamar *autonom vármegye* lett, melynek ügyeit a nemesség választott bírái igazgatták.

A főrendet, a nagybirtokos aristokrátiát képviselő családok beszármazott idegenek voltak. Törzsokuk nem Ugocsában gyökerezett, ősnemzetségi javaik más megyékben, az ország különböző vidékein feküdtek.

A *Gutkeledék* gazdagságának és hatalmának alapját szathmár- és szabolcsvármegyei birtokaik képezték, a *Káták* szintén azon a vidéken és Beregben voltak igazi urak, *Huntpázmán Marczell* ispán fiainak pedig Bihar megyét kivül, ahol nemzetségük sz.-jánosí monostorra állott, Erdély közepén, sőt Esztergomvármegyében is volt örökségük.²⁾

Amde a köznemesség sem dicsekedhetett az első foglalás, az ősmegszállás jogával, — a miről különben Ugocsában szó

¹⁾ *Felicián* fia *Akhilles* mester — később pataki plebánus — 1280-ban *Marczell* fiaival a *Verbőcz* szomszédóságában fekvő *Általpaták* nevű földet perlekedett. (Lelesz: Simándy István prépost 1640-iki átiratából.) *Fancsikay* névre (Országos Levéltár DL. 1653.)

²⁾ A *Gutkeledék* elágazására nézve l. „*Magyar Nemzetségek*” ez. könyvismertetésemet. *Turul* X. k. A többire ugyancsak ítem: A *Kátai nemzetség* és a *Huntpázmán nemzetség* ez. tanulmányokat. (*Turul* 1887. évf. és VIII. k.)

sem lehet — mert részint a fölszabadult várjobbágyságból, részint a királyok adományai folytán — leginkább a szomszédságból — betelepült kisbirtokosok ivadékaiból fejlődött. Arra egyetlen példa sincs, hogy a szász vendégek közül valaki jószágot szerzett és a király kegyelméből nemességre emelkedett volna, ami az ország más vidékén, kivált a Szepességen, gyakran előfordult.

A legrégebb, törzsökös családok — a *Szirmayok* és *farkasfalvi Farkasok* — ősei, — amint már említettük — bennszülött várjobbágyságok voltak, de Szathmármegyéből jött *Nedofia Munkács*, a gödényházi *Gödény* család alapítója, aki V. Istvánnal *Adorján* birtokát 1262-ben, a nagyszászi és királyházi vendégek földjével határos *Turnatelekért* elcserélte. Valamikor itt is szászok laktak és ha nem a tatárjárás alatt pusztultak ki, bizonyára azért költöztek el onnan, mert minden szorgalmuk és igyekezetük dacára sem voltak képesek a moesáros, vadvízes lapályt jó termőföldre változtatni. Az új gazda is nehezen boldogult vele és alig tudott annyi embert odaédesgetni, hogy legalább egy falu — *Gödényháza* — népe kiteljék belőlük, ámbár nagy határán kettő is hátorságosan megférte volna.¹⁾

Jövevények voltak Ugocsában és neviükből ítélve, talán szláv eredetűek, Istvánfia Miklós, *Othobor* fiai Kozma és Mikó, *Cseburkának* két János nevű fiával együtt, akik IV. László királytól 1280-ban *Szántó* birtokunkért cserébe *Heten* és *Veléte* földjét kapták. Mindkettő a Tisza balpartján feküdt. Veléte, melynek szláv eredetét a neve is mutatja, *Visk* szomszédságában, a máramarosi határszélen, Heten pedig a megye közepén Ardó és Szászfalu között, a Tisza üdött, bőtermő síkján. Az osztályos atyafiak ezt szállották meg és a Hetényi, Bedő, Fejes, Márthon, Dóthor stb. családok alapítói lőnek.²⁾

¹⁾ Az adománylevelet Szirmay közli a *Gödény* család levelesládájából (Notitia Ugochiensis 148. l.) *«terram Tornatelek vocatam . . . in qua antea hospites nostri residebant, nunc vacuum et habitatoribus destitutam»*. Hitelességéhez kétség nem férhet. 1379-ben *Nedőnek Márton fiától való unokái: Gödényplázny Jakab és László* említetnek. (Lelesz: *Acta Bercheniana*).

²⁾ Fejér: Codex Diplom. V/3. 72. l. III. Endre megerősítő adománya Mátyás királynak. Budán, 1478-ban kelt átírataiban. (Lelesz.)

Idegennek kell tartanunk azt a Swngghia János ispánt, aki 1284-ben Szölőssel, Ardóval és a Gutkeledek jószágaival határos *Egres* nevű lakatlan földet IV. Lászlótól fölkererte magának s akitől az *Egressy* család származott.¹⁾

Akkortáiban éltek *Forgolán*, *Öszén* és *Tivadar*, a Tiszaháton egymást érő s később neviükről nevezett falvak alapítói. Nagy számra szaporodott ivadékaik a Forgolányi, Öszödfalvy, Göde, Tivadarfalvy, Bekényi, Péterfalvy, Andrásfalvy stb. családok ősei voltak. Továbbá *Péter* és *Ákos*, az első az Almássy és Zohon, a második a csepei Zoltán és Ákos család törzsöke, az Anjou-kor elején feltűnő *Almás*, *Csedrek* és *Ákos* vagy *Péterfalva* birtokosai; végre *Kopasz Miklós*, a XVI. század végén kihalt Sásváryak őse.²⁾

A köznemesség tehát Kún László korában szépen gyarapodott, de a városi rend, a községi autonomia hanyatlásnak indult. Mert mikor a király örökös harcban állott lázadó jobbágyaival és országszerte az volt a jelszó, hogy *aki bírja, marja*; mikor a törvény aludt és az igazságot, a tulajdon szentségét nem volt aki oltalmazza és a rabló főurak gonosz példáját a köznemesség is utánozta: az ispánok még ha akarták se tudták volna megvédelmezni a vendégeket erőszakos szomszédjaiktól, a király pedig annyira nem törődött velük hogy legnevezetesebb helyüket, Szölőst 1280-ban Péterfia Miklós ispánnak adományozta.³⁾

Különben az akkori viszonyok között ez csak szerencse volt a városra nézve, mert földesurában — akit ugyan közelebbről nem ismerünk, de bizvást föltehetjük, hogy tekintélyes ember volt — természetes pártfogót és védőt talált, mialatt a többi vendégek kivoltak szolgáltatva a hatalmasok önkényének, és fejlődésükben — kétségtelenül más belső okoknál fogva is — úgy hátramaradtak, hogy nem volt érdemes kiváltságos

¹⁾ Az adománylevelé hiteles átírata az Ujhelyi es. levéltárában.

²⁾ Kopasz Miklós legelőször 1286-ban említetik: *Forgolán* és a többiek fia 1300-ban már felnőtt emberek voltak. *Is* alább és Zichy okmánytár I. k. 101. l. A Zoltán és Ákos családra vonatkozó oklevelek *Tegeze Zsigmond* úr birtokában vannak.

³⁾ *«Villam nostram regalem in Comitatu Ugatha existentem Zenleus vocatam.»* (Wenzel: Árpádkori új okmánytár XII. k. 291. l.)

helyzetüket föntartani és rövid idő múlva minden önállóságuk megszűnt. *Nagyszász, Ardó és Felsőszász* szabad polgáraiból az Anjou korszak elején a nyalábi várnagy hatósága alá tartozó királyi szolgák és jobbágyok lettek.

De Szőlös nem osztozott sorsukban.

Az utolsó Árpád királylány választása után, az 1290. évi ó-budai gyűlésen hozott törvények értelmében, a zavaros birtokügyek rendezése országsherte megkezdődött. Kún László méltatlan adományai eltöröltettek s az erőszakkal vagy csalárd-sággal szerzett jószágot vissza kellett adni törvényes birtokosának. A király megbízottjai — rendszerint a főispánok — minden megyében vizsgálatot tartottak és legelső kötelességük az elharfósolt koronajavak visszafoglalása volt. Ugoesavármegyében ezt a nehéz feladatot *Mihályfia István* — a Kállayak őse — végezte. Nagy szigorúsággal, mert a nemesek panaszkodtak a királynak, hogy méltatlanul zaklatja őket, de igazságosan, mert senkit se forgatott ki vagyonából csak azért, hogy maga üljön helyébe.¹⁾

Hű szolgája volt urának, aki mikor ellenségei vesztére törtek s a váradi gyűlés (1290.) halálra ítélte, ártatlansága kiderülvén, kegyelmébe fogadta és meghagyta az ugoesai főispánságban, melyre még László nevezte ki őt, atyjával és testvérével együtt.²⁾ Nem igyekezett más ember romlásával, hasznot húzni helyzetéből, mint elődje, a Borsa nemzetségből származó *Kopasz mester*, a híres pártütő, aki bizonyára csak azért fogadta el az ugoesai főispánságot, hogy annál többet rabolhasson, — és egy talpalatnyi földet sem szerzett a vármegyében, mikor arra bőséges alkalma nyílt. De a birtok-állapotokat tökéletesen rendbehozta s a királyi praedium régi határait visszaállította.

¹⁾ Az ugoesavármegyei birtokviszonyok rendezésére vonatkoznak: *Hazai okmánytár* VIII. k. 366., 369., 372. sz. oklevelei, továbbá Endrének *Heten* birtokra vonatkozó új adománya 1295-ből (Leleszi országos levéltár) stb. stb.

²⁾ *Zichy okmánytár* I. k. 99. lap. Annakutána Endre 1296-ban *Baranka* várat Istvánra, testvéreére Pálra és atyjuk Uhulfa Mihály gondviselésére bízta: „*Usque quo nos ad partes illas accesserimus et ubi scum de facto ipsius castri disposuerimus.*” (Fejér: Cod. Dipl. VI/2. 23. l.)

Ez alkalommal *Szőlös* is fölszabadult a földesúri hatalom alól és minekutánna Endre — aki a városi szabadságnak nagy barátja volt — V. István privilegiumát 1294-ben megerősítette, lassú, de biztos fejlődésnek indult, míglén Róbert Károly alatt jelentékeny várossá növekedett. A máramarosi vendégeknek az volt a legfőbb óhajtasuk, hogy a szőlői polgárokéhoz hasonló kiváltságokat kapjanak.¹⁾

De Máramaros III. Endre korában még nem volt politikai szervezet, csak föld, ahol azonban, kivált a Tisza alsó völgyében, a régi sóbányák környékén, már nagyobb számmal laktak emberek. A király vendégei mellett nemeseket is találunk, akik 1299-ben bizonyosságot tettek arról, hogy Máramaros egyházi tekintetben nem az egri, hanem az erdélyi püspökséghez tartozik.²⁾

Mikor a telepítés — kétségtelenül a sóbányák művelése folytán — már annyira előrehaladt, hogy a földnek vármegyévé alakulását semmisenem akadályozhatta többé: a király a védelemről is gondoskodni akart.

Erre a célra pedig igen alkalmas volt *Visk* vára, melynek közelében, Técső és Huszt vidékén, a régi sóaknák mellett keletkeztek a legelső telepek s mely a Tisza völgyét elzárván, a mindenfelől természetes bástyafalaktól védett Máramarosnak kapuját őrizte.

Csakhogy *Visket* a Huntpázmán testvérek, a kihalt *Zovárdffy* s az élő *Ujhelyi* család ősei, — erős igazsággal bírták, mert V. István adományait az ó-budai országgyűlés helybenhagyta és Endrét, úgylátszik, csak későn figyelmeztették a vár fontos voltára, mert Marcell ispán fiait 1299. augusztus 3-án maga is megerősítette annak birodalmában, kiváltképen Csépnő érdeméért, aki zászlója alatt Nassaui Adolf német király ellen a Rajna mellett vitézül harcolt.³⁾

De a máramarosi vendégek sorsa annyira szíven feküdt, s ezek érdekében a várat olyan szükségesnek tartotta, hogy

¹⁾ A b. Perényi es. levéltárában, I. Károly 1319-ben kelt átirata.

²⁾ Szilágyi István id. m. *Századok* 1889. évf. Wenzel: Kritikai fejtegetések Máramaros történetéhez. (Akad. Értesítő 1857. évf. 329—330. l.)

³⁾ Eredetije az Ujhelyi család levéltárában. Megjelent *Hazai okmánytár* VIII. k. 445. l. hibás évszámmal.

az országtanács közbenjárását is igénybe vette, csak hogy a Huntpázmánokat illendő kárpótlás mellett lemondásra bírja. A dolognak az lett a vége, hogy vagy akarták, vagy sem, el kellett fogadniok a följánlott eserét, de volt rá gondjuk, hogy rövidséget ne szenvedjenek.

Kiválasztották tehát maguknak az ugoecsi királyi praediumhoz tartozó, a Borszától a Tiszáig terjedő és Szőlős várossal határos *Fekete-Ardót*,¹⁾ továbbá verbőcei birtokuk közelében *Nyírtelek* nevű lakatlan földet, ahol manapság Tisza-Újlak, Újhely, Mátyfalva és Karácsfalva áll, végre Szőlöstől észak-keletre *Rakaszt*, melynek határa a Tiszától a beregi és máramarosi havasokig terjedt s melyet a király 1300-ban kelt adománylevelében vámszedési joggal is fölruházott.²⁾

Annakutánna *Visk* Ugoecsá testéből kiszakíttatván, Máramaroshoz kapcsolattott, és nemsokára Huszttal, Técsővel és Hosszúmezővel együtt városi szabadságot nyert.

De azért a megye, melynek határain, a birtokosok érdekeire való tekintetből, ezután is történtek kisebb-nagyobb területi változások, — a XIII. század végén jóval nagyobb volt mint most, ámbátor Terebes és Gércze, ahol Róbert Károly idejében nevezetes királyi vár állott, még akkor Szathmárhoz tartozott.³⁾ Mert az úgynevezett Tisza-Borzszaköz, — a beregi *Kovácsó* és *Vári* kivételével — egészen, a *Baranka* vára által védett Borszavölgye pedig nagyrésztben ugoecsi tartomány vala, és a megye természetes határát Máramaros felől sokáig a *Nagyág* folyó képezte.⁴⁾

¹⁾ Tudnunk kell, hogy az Árpádok korában a mostani *Szőlősny-ardót* nevezték *Fekete-Ardónak*. L. erre vonatkozólag *Turul* VII. k. a *Huntpázmánokról* írott tanulmányomat.

²⁾ Eredetije az Újhelyi es. levéltárában. Kiadta Horvát: *Verbőcti Emlékezete* II. k. 21. l.

³⁾ Róbert Károly királynak Bereczkria János mester szathmári főispán és gérczei várnaggyhoz intézett s 1342-ben kelt rendeletében olvaszuk, hogy *Terebes* és *Jánk* szathmármegyei birtokok: *ad dictum Castrum nostrum de Gerche* tartoztak. *Terebes*, mely az Árpádok korában Ákos István nádor birtoka volt, csak Zsigmond alatt kapcsolattott végleg Ugoecsamegyéhez. (Eredeti kiadatlan oklevelek a b. Perényi család nagyszőlősi levéltárában.)

⁴⁾ *Szőlős* és *Rakas* határjáró levelei a b. Perényi és Újhelyi es. levéltárában.

Ebben az időben a magyarok és németek mellett — amint a helynevekből alaposan következtetjük — már a szláv elem is gyarapodni kezdett. Legrégibb nyomuk a Borsza mentén tűnik föl. Itt találjuk *Oroszit*, mely ruthén származású lakói, vagy birtokosa felől és *Verbőczöt*, mely szláv eredetéről tesz tanúságot. Nagyobb számmal alkalmasint a beregi *Krajnáról* jöttek, meglehet, hogy éppen *Leó orosz herczeg* idejében, akinek népei — mint tudjuk — már 1281 előtt dűlték a vármegyét és csakhamar új alkalmuk nyílt a rablásra, mikor a fejedelem — mondják kényszerűségből — 1285-ben az országot pusztító nogaji tatárokhoz esatlakozott. Különben *Leó*, felesége jussán, a magyar királyok kegyelméből — ügylátszik — beregi földesúr volt, mint előbb IV. Béla másik veje *Ratiszláv*, és így ruthén jobbágysai Ugoecsavármegyébe is könnyen átszarmazhattak. A nemesek bizonyára szívesen fogadták a jövevényeket, mert lakatlan föld volt elég s a munkásköznek szükségét látták.¹⁾

De a ruthének és a Balkán-félszigetről eredő *«vlach»*-ok tömeges bevándorlása csak később, Nagy Lajos korában történt, és az oláhoknak, a XIII. században legfeljebb csak a híre jutott el Ugocsába. Ott kóboroltak valahol az erdélyi havasok között és meglehet, hogy már a korszak végén Máramarosba is szállingózni kezdtek, de jóformán még történetük sínesen. Ahol megtelepedtek, a király embere számba vette őket, juhval, báránnyal adóztak és szaporodtak mint a nyáj, melynek pásztoraik voltak.

A régi szlávok egy részét — amint *Verbőcz* és *Oroszi* példájából látjuk — tökéletesen felszívta, beolvasztotta a magyarság, még mielőtt fajrokonaiik előzőnlötték volna a megyét. A németek sokan lehettek, mert a királyi falvakat és szabad községeket jobbra ők lakták, ámbátor gyarmataikat kivétel nélkül az államalkotó nemzet nyelvén ösmerjük.

¹⁾ Dr. Pauler Gyula: A magyar nemzet története II. k. 497. l. Gergely beregi ispán mint *«officialis ducis Ruthenorum Leu»* említettik, ami arra mutat, hogy *Leó orosz herczeg* és nem Gergely volt Beregvármegye főispánja, amint Lehoczky gondolja. (Beregvármegye monographiája I. k. 118. l. *Féjör*: Cod. Diplom. VI/2. 216. l.) Ezt pedig csak úgy tudjuk megmagyarázni magunknak, hogy egyszeremind földesúr is volt a megyében, mint előbb Ratiszláv. (Zichy okmánytár I. k. 5. l.)

És a történelmi fejlődés, a vármegye keletkezésének története teljességgel kizárja azt a föltevést, mintha a magyar nevű *szász* helységek első lakosai *magyarok* voltak volna. Szőlős, Ardó, Tarnatelek, Felsőszász, Nagyszász pedig nem a diplomatikai nyelv fordított magyarságáról, hanem a nép valóságos, élő nyelvéről tesznek tanúságot, sőt Felsőszász másik nevét, *Királyházát* épenséggel a diplomatika fordította le betűszerint *»domus regalis«*-ra. Ez is csak azt bizonyítja, amit különben bizonyíthatni is fölösleges, hogy a magyar faj uralkodott a vármegyében, akkor is ép úgy, mint ma. Régen hatalmánál, előjogainál, gazdagságánál fogva, most pedig inkább erkölcsi és értelmi felsőbbisével.

V.

Az egyházi állapotok különös figyelmet érdemelnek. Legelsőben is azt tapasztaljuk, hogy Ugocsa kezdetől fogva az erdélyi egyházmegyéhez tartozott ugyan, mindazonáltal tizedjövédelmé hosszu időn keresztül az egrí püspökség beneficiuma volt. Legalább IV. Bélának 1261-ben kelt levelében azt olvassuk, hogy az ugoecsa dézsmát még III. Béla adományozta az egrí egyháznak. Hasonlóképen nyilatkoztak az V. István által 1271-ben kiküldött országos bizottság tagjai is — köztük *Feliezián* ugoecsa és *Bertalan* beregi ispánok — akiknek tanúságtételére azért volt szükség, mert IV. Béla privilegiumát, melyben az egrí egyház jogait és kiváltságait a főpapok, bárók, nemesek, várjobbágyok és más igazmondó vén emberek vallomása alapján összeírattván, megerősítette, — a tűz megemésztette.¹⁾

Később azonban kiderült, — amiről, ügylátszik, sem az *igazmondók*, sem a királyok nem tudtak, vagy legalább is nem akartak tudni, hogy III. Béla tizedadományja az erdélyi püspök jogsérelmével történt, aki elvesztett jövedelméért soha semmiféle kárpótlást nem kapott.

De mielőtt a főpap a maga igazságát bizonyíthatta volna, *Kopasz* mester, a vármegye főispánja, aki szeretett a

¹⁾ *Féjér György*: Codex Diplom. IV/3. 43. l. U. o. V/1. 153. l.

zavarosan halászni, alkalmasint az egrí püspök tudtával és beleegyezésével, fölkerlte az ugoecsa dézsmát IV. László királytól. Akkor aztán pörre került a dolog közte és az erdélyi püspök között, melynek folyamán *Regulus* és *Pál* gyulafejérvári kanonokok, János szebeni prépost és Sámsonfia Péter ispán *»homo regius«*-ok jelenlétében, a káptalan színe előtt megesküdtek arra, hogy Magyarország *»méltóságos«* királyai, Béla, István és a többiek az erdélyi egyházmegyének az ugoecsa tizedért *cserébe* soha semmit sem adtak.¹⁾ Annak okáért IV. László — meggondolván, hogy kinek-kinek, de legfőképpen az egyháznak igazsággal tartozik — 1288. október 27-én az ugoecsa dézsmát oda ítélte és vissza adta az erdélyi püspökségnek. *Kopasz* mesterre pedig, aki álnok módon, csalárdsággal igyekezett azt megszerezni, örök hallgatást parancsolt.²⁾

Az egrí püspökről nincs ugyan szó az ítéletlevélben, de látjuk, hogy *Kopasz* az ő fegyvereivel harczolt, és magától értetődik, — ami pedig reánk nézve födolog — hogy minekutánna az erdélyi egyházmegye képviselői Béla és István királyok adományainak erőtelen voltát perdöntő esküvel bizonyították: az egrí püspök főpásztori igényeinek sem volt többé semmi jogos alapja.

Nevezetes továbbá, hogy az ugoecsa főesperestségről az oklevelek legelőször csak 1301-ben emlíkeznek. Meggyőződésünk szerint pedig ez nem a pusztán véletlen műve, sőt inkább megerősíti azon föltevésünket, hogy az ugoecsa *archidiaconatus* — minden ellenkező theoria daczára — legfeljebb a XIII. század vége felé keletkezett, és ebből önként következik, hogy az a főesperetség, melynek hatósága alól a király 1272-ben a *felsőszási* vendégek plebániáját kivette s melyhez a többi gazdag, virágzó és népes egyházak kezdetől fogva tartoztak: nem a vármegye nevével nevezetett.

¹⁾ *»Pro decimis dicti districtus Vgacha concanbium aliquod episcopatu Transilvano ullo unquam tempore sit collatum vel donatum.«*

²⁾ *Zimmermann*: *Urkundenbuch* I. k. 159. l. . . . ipsas decimas de Vgacha, quas dictus magister Kopoz modo praetacto suggesta falsitate et suppressa veritate a nobis sibi dari postulat, reddidimus et restituimus dicto episcopatu Transilvano . . . etc. Kétségtelen, hogy itt a Borsa nemzetségből való *Kopaszról*, a későbbi nádorról van szó, aki Szathmármegyében is nagybirtokos volt.

Mert magunk részéről mérőben indokolatlannak tartjuk azt az állítást, hogy minden vármegyében *szükségképen* ugyanolyan nevű főesperestésnek is kellett lenni, vagy hogy eredetileg éppen annyi főesperesi kerület volt volna, mint a mennyi vármegye, és csak azt látjuk igazolva, hogy az egyházi szervezet *lehetőleg* az ország politikai felosztásához alkalmazkodott, amiből távolról sem következik, hogy a főesperestésgek kivétel nélkül vármegyék szerint alakítottak volna.¹⁾

A középkori állami és társadalmi viszonyok határozottan ellent mondanak ennek a föltevésnek, de helytelen voltát világos példák is bizonyítják. Nem lehet ezélünk ez alkalommal bővebb fejtegetésekbe bocsátkoznunk, csak éppen megemlíttük, hogy Bihar, — kétségtelenül nagy számú lakosságánál fogva — már a XIII. században *négy* főesperesi kerületre oszlott, viszont ösmerünk több olyan főesperestésget, melynek hatósága nemcsak egy vármegyére terjedt, ami különben arra is figyelmeztet bennünket, hogy a főesperestésgek területéből a megyék régi határaitra biztos következtetéseket egyáltalában nem vonhatunk, sőt inkább óvatosaknak kell lennünk, hogy hamis nyomra ne tévedjünk. Az úgocsai főesperestés p. o. — a pápai adólajstrom szerint — Szathmármegyének *szamosközi* járását is magában foglalta, de azért *bajos* volna bebizonyítani, hogy az a terület *valamikor* Ugočovármegyéhez tartozott.

Különbén ez a kérdés már szorosán összefügg a *sásvári főesperestés* kérdésével, a melyről tulajdonképpen szólni akarunk. Annak okáért tehát, minden félreértés kikerülése ezéljából, szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy nem az esztergomi főegyházmegyében fekvő, manapság is meglévő *sásvári*, — hanem az egyháztörténeti irodalomban eddigelé ösmeretlen, hajdan nevezetes, de már az Árpádok korában elenyészett *sásvári* főesperestésgről van szó, mellyel legelőször 1230-ban,

¹⁾ Ezt a theoriát Balássy Ferencz állította föl, bizonyítgatván, Botkával szemben, hogy *»a főesperestésgek azon megyéktől kölcsönözték neveiket, melyeknek területén alakultak.«* Irodalmi vitájukat l. *Századok* 1872. és 1873. évfolyamában: *»Visszhangul Botka Tivadarnek a vármegyékről írt közleményre«* és *Tájékozás Balássy Ferencz »Visszhangjai«* közzől stb. stb.

a szathmári német vendégek jeruzsálemi András király adta szabadság levelében találkozunk.

Az erre vonatkozó passust, fontossága miatt, betű szerint idézzük:

»Item sacerdotem quemcunque voluerint, in eorum Ecclesia possint conservare, ab omni Jurisdictione et potestate Archidiaconi de Sasvar, cum quarta parte decimarum in villa ipsorum continente penitus duximus eximendum et ad majorem statutae libertatis ipsorum cautelam: Assensum et consensum *Roynoldus Wenerabilis Pater Episcopus Transylvaniensis* praebeuit nostris ordinatis et statutis...« etc.¹⁾

Ha tehát az a főesperestés, melynek hatósága alól a király a szathmári németek plebániáját fölmentette, az erdélyi egyházmegyében feküdt, amiben az oklevél világos és félremagyarázhatatlan szavai után, de a dolog természeténél fogva sem kételkedhetünk: akkor bizonyos, hogy *Sásvárról* neveztetett.

Mert először is *Sasvart* azon a vidéken sehol sem találunk, arról pedig, hogy talán az irásban esett volna valami vétek, föleseréltetvén az *r* az *s*-sel, ami a diplomatikában közönséges dolog, egyáltalában nem lehet szó. Mert igaz ugyan, hogy volt Szathmármegyében, az ecsedi láp környékén már a Névtelen jegyző korában *Sár-vár*, melyet állítólag még a honfoglaló *Tas vezér* épített, ahol később a Gutkeledek hajdan gazdag és nevezetes *Sárvári* monostora keletkezett:²⁾ úmde

¹⁾ A szathmári vendégek szabadságlevelének eredetijét nem ösmerjük. Kiadta Heyenesi kéziratából *Endlicher* »Rerum Hungaricarum« 426. lap és *Fejér*: Cod. Dipl. III/2. 212. l. Hiteles átirata — a múlt századból — az Országos Levéltárban *DL. 162.* jelzet alatt őriztetik, és igaz ugyan, hogy ebben csak a szathmári és nem *Szathmár-Németi* vendégekről van szó, de a privilegiumnak legrégibb 1548. május 26-án kelt átirata mégis csak azt bizonyítja, hogy II. Endre kiváltságát a szathmári német vendégek, illetőleg a *németiek* kapták. (*Láber Regius* II. k. 235. l.)

²⁾ A főesperest, a szathmári vendégek szabadságlevelének előttiünk ösmeretes minden kiadványában, következetesen Archidiaconus de Sasvarnak, egyszerű vagy kéttős *v*-vel, az országos levéltári példányban pedig ékezzettel *Sásvár*-nak iratják. *Sár-várra* nézve l. *Kandra Kabos* cikkét: *Századok* 1884. évf. és Dr. Pauler Gyula »Anonymus külföldi vonatkozásai« cz. tanulmányát. *Századok* 1885. évf. 115. l. 2. jegyzet.

Orbán pápának 1264. márczius 13-án kelt bullája olyan alaposan meghatározza a mi főesperestségünk fekvését, hogy a szathmármegyei *Sár-várra* gondolnunk sem lehet:

«*Archidiaconatus de Sarsvár... in ultima parte regni Ungariæ constitutus ita, quod cum et regionem Tartarorum nulla hominum habitatio prorsus existat.*»¹⁾

Már most ha tudjuk, hogy Ugocsa megye abban az időben tényleg az ország határszélén feküdt; ha látjuk, hogy *Sásvár* Nagy-Szőlös közelében, a Tiszaparti síkon ma is fennálló helység; semmi okunk sincs máshol keresni azt a főesperestséget, melynek határain túl, egész a tatárok birodalmáig — a pápai bulla bizonyára a mongolok által meghódított *Halicset, Ladomeriát, Kúnországot* érti — teljességgel lakatlan föld, hozzá tehetjük, rengeteg erdőség terült el.

De mielőtt az ebből levonható következtetéseket fölhasználnánk, előbb *Sásvárral* kell tisztába jönnünk, melyet Szirmay szerint az ő családjának törzsöke, Miklós ugoesai főispán a XIV. század elején épített, a Tisza folyónak egy posványos, sásas szigetén,²⁾ mert ha ez igaz volna, akkor a mi föltevésünk alaptalanná válnék.

Csakhogy mesebeszéd, ámbátor komoly történettudósok is hitelt adtak Szirmaynak, aki a maga nemzetségének nagyobb dicsőségére találta ki és hirdette valóságképpen ezt az ügyetlen combinatiót.³⁾ Mert ugyan hogy is építhette volna *Sásvárt*

¹⁾ *Zimmermann* és *Werner: Urkundenbuch* I. k. 90. l. A kiadók megjegyzik, hogy *Sarsvár = Szászváros (Broos)* nem lehet és az oklevélből azt következtetik, hogy a *szathmári* főesperestségről van szó. Ennek ellenkezőjét bizonyíthatnunk fölösleges fáradság volna, különben maga a pápai bulla is kizárja ezt a föltevést. Szirmay Antal, aki állítólag az eredeti pecsétes levélből furdította volna magyarra a szathmáriak privilégiumát — *Sásvári* esperest említi, ami legfeljebb csak azt bizonyíthatná, hogy az eredeti oklevélben talán »*Sarsvár*« állott, a minthogy 1233-ban csakugyan »*Ecclesia de Sarsvár*« említtetik. (*Szirmay: Szathmár-vármegye* I. k. 145. l. *Knausz: Monumenta* I. 292. l.)

²⁾ »Anno 1300. Nicolaus dein Comes de Ugocha in ambitu terræ Hethen alteram possessionem Zyrima aedificavit... ac castrum in insula Tyhisci natura firmum inter cariceta extruxit, quod dein *Sásvár* vocatum.« (*Notitia Ugochiensis* III. l.)

³⁾ *Pesty Frigyes: Várispánságok Története* 400. l. *Kandra Kabos:*

a XIV-ik század elején Miklós főispán, mikor az már — fölöttebb jellemző, hogy ezt éppen Szirmaytól tanuljuk — 1300-ban csak mint birtok, fekvőség, *possessió* említtetik, ami kétségtelenné teszi minden gondolkodó ember előtt, hogy a Tisza szigetén álló régi vár — mert hogy olyan amilyen vár volt, azt a neve bizonyítja — abban az időben már elpusztult.¹⁾

Birta pedig *Sásvárt* a Domokosfia Álmos ugoesai és erdői ispán nemzetségéből való *Kopasz Miklós*, aki, úgylátszik, Szathmármegyéből költözködött Ugocsába, minekutánna *heteni*, máskép *holászi* jószágát 1286-ban eladta. *Sásvárral* is hasonlóképpen akart cselekedni, ámde *Forgolán, Tivadar, Öszén* és Pál fiai: Domokos, Ábrám, Öszöd, Péter és Pál »*nobiles de Ugocha*«, akik tőzsomszédjai voltak, még pedig olyanformán, hogy eladóvá tett jószágait (*possessiones Banna et Sasvár*) mindenfelől az ők birtokai határolták — 1300-ban törvényesen ellenszegültek, kijelentvén, hogy vagy megveszik vagy elcserélik, de semmi szín alatt sem engedik, hogy idegen férfőközék közéjük.²⁾

Már akár a vérség, akár — ami hihetőbb — a szomszéd-ság jogán protestáltak is *Öszödfalva, Forgolány, Tivadar* és *Ábrámfalva* legelső birtokosai — akik, meggyőződésünk szerint, fölszabadult várjobbágy ivadékok voltak — *Kopasz Miklós* ellen: az egyszer bizonyos, hogy *Sásvár* az övé volt, Szirmay állítása pedig kóhalmány, mert volt ugyan a vármegyének Nagy Lajos korában *Miklós* nevű főispánja, de az — mint már régebben bebizonyítottuk — nem *Kopasz Miklós*, nem is a Szirmay család öse, hanem *Laczkfi István* erdélyi vajda fia, és még a világra sem jött akkor, mikor a kérdésben forgó vár már elpusztult.³⁾

A *sárvári* várispánságról (Századok 1884. évf. 344. l.) írott tanulmányában, elfogadja Szirmay állítását.

¹⁾ V. ö. *Szirmay* id. m. 111. és 115. lapját.

²⁾ A hátyára írott oklevél eredetije a mármaros-szigeti lyceum könyvtárában őriztetik.

³⁾ »*A borsodi és ugoesai Szirmayak*« (*Tudul* XI. k.) Szirmay Antal szokása szerint — czéljaihoz képest — ezt az oklevelet is meghamisította, mert az eredetiben csak *Kopasz Miklós* áll, az ő kivonatában

Ezzel tehát rendben volnánk. Ami pedig magát a *sásvári* főesperestséget illeti, úgylátszik, hogy az a Felső-Tisza környékén és a Szamos partján letelepedett vendégek kedvéért, és különösen azok számára alapított, akiket bizonyára csak azért nem ruháztak föl a királyok a megyés püspöktől teljesen független egyházi hatósággal, mint a szebeni prépostság alatt álló erdélyi szászokat, mert sokkal kevesebben voltak, s autonómiájuk kifejlődését a területi viszonyok mellett egyéb okok is akadályozták. De mindenesetre elég számosan lehettek ahhoz, hogy kezdettől fogva külön főesperesti kerületet alkossanak, és hogy valósággal így is volt, kitűnik abból, hogy a szathmári németek II. Endre privilégiuma előtt a *sásvári* főesperest hatósága alá tartoztak, ámbátor abban az időben — sőt okunk van hinni, hogy a megye keletkezése óta — a *szathmári főesperestség* is fennállott.¹⁾

A hagyomány szerint az ugoesai Sásváron hajdanában híres prépostság volt.²⁾ Távolról sem tulajdonítunk ennek a hagyománynak valami meg nem érdemelt fontosságot, mindazonáltal úgylátszik, hogy a sásvári egyház nem tartozott az utolsók közé s a királyok kegyelméből régen gazdag és javadalmas volt. Mert mikor II. Endre a beregi erdőben 1233. augusztus 23-án az apostoli szék követével kiegyezett és többek között arra is megesküdött, hogy az egyházaknak járó sőjövendelmet ezentúl pontosan kiszolgáltatja: a sásvári egyház — *«Ecclesia de Sasuar»* jogos illetéke 1000 kősóban állapított meg, az erről szóló aranypécsetes oklevél záradékában pedig, a királyi tanácsban résztvevő egyháznagyok között, Vincze főesperes — *Archidiaconus Sasvariensis* — neve is előfordul.³⁾

pedig ezt olvassuk: *«contra Nicolaum de Zyrama»*. (Id. m. 111. l.) Kopász Miklósról a *Hazai okmánytár* VIII. k. 444. l. Maradéka a *Sásváryak* az Anjou korban még just tartottak *Holdászbaz* és több szathmármegyei faluban is birtokosok voltak.

¹⁾ A szathmári fő- és alperestekre vonatkozólag l. a *Váradí Regestrum* 255., 262., 275. szakaszait.

²⁾ *Szirmay* id. h. 115. l. elveti a hagyományt és egy fölöttébb gyanús oklevélre való hivatkozással azt állítja, hogy Sásváron 1352-ben csak javadalmas *káplánság* volt.

³⁾ Knauz: *Monumenta Strig.* I. k. 292 és kk. l. Szinte haljuk az ellenvetést, hogy itt nem az erdélyi egyházmegye sásvári, — hanem az

És bár az oklevelek nem világosítják meg tökéletesen azt a vitás kérdést, hogy a *Váradí Regestrum*ban említett *Ecclesia s. Petri de Sasuar*, melynek jobbágysai egymás között perlekedtek, az ugoesai Sásváron állott-e? avagy talán, mint némelyek hiszik, a másoló hibázott és tulajdonképpen a Gutkeledék *sár-vári* monostoráról volna szó? nekünk azonban úgy tetszik, hogy több valószínűséggel bír az első mint az utolsó föltevés.¹⁾

esztergomi érsekség *sasvári* főesperestségéről és a Nyitrában fekvő *sasvári* egyházzól van szó. De ugyan kifőgja ezt nekünk bebizonyítani és általában mit tudunk erről a főesperestégről? Hiszen még a pápai tizedjegyzékben sem fordul elő, sőt ami több, azok az egyházak, melyek a mostani *sasvári* főesperestséget alkotják, az adószedés korában (1332—1338.) nagyrészt a *nyitrai* főesperestség alá tartoztak. Ez a körülmény méltán meglepetheti és gondolkodóba ejtheti a történetvizsgálót, ámbátor *Ortway Tivadar* nem lát abban semmi különös figyelemreméltó dolgot és egyszerűen konstatálja, hogy a *sasvári* főesperestség plebániái az adórajstromból hiányzanak. (*Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején*, 19. l.) De hát miért hiányzanak? Bizony ha nem tudnók, hogy *János* (1218.), *Manasses* (1229.), *Miklós* (1248.) s általában a legtöbb *«Archidiaconus de Sasuar»* — a beregi egyezséglevélben megnevezett *Vincze* kivételt képez — egyúttal esztergomi kanonok is volt: minden habozás nélkül kimernök mondani, hogy a *sasvári* főesperestség csak az Anjoukorban, a nagykiterjedésű nyitrai főesperesti kerületből alakított. De mindezek dacára is erős kísértésnek vagyunk kitéve, hogy más magyarázatát keressük az esztergomi kanonokságnak, kivált ha tudjuk, hogy a nyitramegyei *Sasvár* — tótul *Sassyn*, németül *Schossberg* — egészen jelentéktelen hely volt, melynek egyházát — II. Gyula pápának 1505-ben kelt bullája szerint — valami *Szabó Péter* nevű világi ember alapította, és csak azért nem tesszük, mert ez a kérdés tulajdonképpen nem tartozik reánk. (*Némethy: Series parochiarum Archidieocesis Strigoniensis*, 239. l.)

¹⁾ L. *Kandra Kabos* és *Balássy Ferencz* erre vonatkozó irodalmi vitáját a *Századok* 1884. évfolyamában. *Kandra*, a sásvári várispánságról szóló tanulmányában (id. h. 339., 426. l.) a *Váradí Regestrum* 124. §-ában előforduló castrum *Sásvár*-t az eesedi lapon fekvő s a *Névtelen jegyző* által említett *Sásvárral* azonosítja; *Balássy* ellenben (*Válasz Kandra Kabosnak* stb. id. h. 626. l.) a *Regestrum* vonatkozó helyét *Sas*-várnak olvasván, Pestyvel tart és a Nyitramegyében fekvő *sasvári várispánságot* okozkodja ki belőle. *Sz. Péter egyházát* pedig — mely *Kandra* szerint a sár-vári apátság volna — az ugoesamegyei *Sásváron* keresi. Ezt mi is valószínűnek tartjuk, de az úgynevezett *sasvári várispánságra* nézve nem hisszük, hogy Pestynek és *Balássynak* igazsága volna.

De a *sászvári* egyház a XIII. század második felében történeti emlékeinkben már nem fordul elő, a főesperestség pedig — mint Orbán pápának idézett bullája bizonyítja — a tatárdúlás után úgy aláhanyatlott, hogy *Ivánka* főesperes évi jövedelme 1264-ben összesen kilencz ezüst márkára becsültetett, és hogy megtudjon élni, az erdélyi püspök, az apostoli szék dispensatiója mellett, az akkor éppen üresedésben lévő *vinezi* plebániát adományozta neki, mely magábanvéve is csaknem fölért a főesperestség javadalmával.¹⁾

Ennek okát mindenekelőtt abban kereshetjük, hogy a szathmári és ugocsai vendégek egyházai — sőt talán Beregmegyét is ide számíthatjuk — a XIII. század második felében már többnyire kivétettek a főesperesti hatóság alól, a dézsmaszedés jogát pedig, legalább is a koronajószágokon és a nemesek birtokaín, — amint láttuk — az egrí püspökség gyakorolta.²⁾ De azt is tapasztalhatjuk, Szathmárban épúgy mint Ugocsában, hogy a mongol betörés után igen sok föld, ahol annakelőtte a király vendégei laktak, urak és nemesek birtokába került és ez lehetett az oka, hogy a szászok *külön* főesperestsége, időmultával, a *szathmári* és *erdői* főesperestségekkel szemben mindinkább háttérbe szorult,³⁾ míg végre IV. László és az utolsó Árpád alatt bekövetkezett országos zavarok idejében tökéletesen megszűnt.

Aunyi bizonyos, hogy az oklevelek többé nem emlékeznek róla és minekutánna Ugoesa a korszak végefelé *autonom* vármegyévé fejlődött, a régi *sászvári* főesperestség itt is helyet adott az önálló politikai szervezettel kapcsolatos és az erdélyi egyházmegyéhez tartozó *ugocsai archidiaconatusnak*, melynek

¹⁾ „... episcopus Ultra silvanus paterno affectu considerans quod tu de redditiibus Archidiaconatus eiusdem ut pote non excedentibus valorem annuum novem marcarum argenti commode non poteris sustentari etc. etc.” — *Ivánka* főesperes, aki személyesen jelent meg a pápa előtt, azt vallotta, hogy a *vinezi* plebánia jövedelme nem megy többre 7 ezüst márkánál. (*Zimmermann*: Urkundenbuch I. k. 90. l.)

²⁾ Mert IV. Béla és V. István privilegiumában egy szó sines arról, hogy III. Béla annakidején az ugocsai szász vendégek dézsmáját is az egrí egyháznak adományozta volna.

³⁾ Erdői főesperestségről a *Váradi Regestrum* 273. stb. §-a emlékezik.

előttünk ösmeretes legelső esperese *Demeter* 1301-ben az erdélyi püspök vicarius-a volt.¹⁾

Az elmondottakból is láthatjuk tehát, hogy hamis az a theoria, hogy: »*ahány megye vagy autonom-kerület volt valamely püspöki megye területén, azok száma szerint ugyanannyi főesperestség állítatott*».²⁾ Ámbátor, a tudomány nagy kárival, némelyek már valóságos dogmának tartják. — De azt hisszük, hogy aki általában a vármegyei intézmény fejlődésével, vagy különösen egyes vármegyék keletkezésének történetével *behatóan* foglalkozik, nem engedi magát ilyen téves tanok által félrevezettetni.

¹⁾ Leleszi országos levéltár, Szirmay: *Notitia Ugochiensis* 29. l. A pápai tizedjegyzék (*Monumenta Vaticana* I. 135. l.) a szathmármegyei Szamosközön fekvő plebániákat az *ugocsai főesperestség* rovatában számolja elő, melyből némi következtetést vonhatunk a régi *sászvári* főesperestség kiterjedésére.

²⁾ *Századok* 1873. évf. 163. l. Balássy elméletét Ortvay Tivadar is elfogadja. (Magyarország egyházi földleírása I. k. 4. l.)